

Seyyid Şerîf Cürcânî'nin “Kitabü't-Ta'rîfât” İsimli İstilah Eserinde Yer Alan İslam Hukuku Delillerine İlişkin Maddelerin Tahlili

Adem ARSLAN | orcid.org/0000-0001-5207-7040 | a.arслан@beun.edu.tr

Dr. Öğr Üyesi, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı, Zonguldak, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/01dvabv26>

Öz

Seyyid Şerîf Cürcânî (ö. 816/1413) yaşadığı devirde ilmî açıdan temayüz etmiş, görüşleri ve telifleriyle kendisinden sonraki dönem üzerinde önemli tesirler bırakmış çok yönlü bir âlimdir. O'nun “Kitâbü't-Ta'rîfât” isimli eseri, alfabetik şekilde, pek çok alan ile ilgili temel kavramlar yanında fıkıh terimlerini de ihtiva eden açıklamalı bir istilah eseridir. Bu eserde gerek fıkıh gerek usûlü ile ilgili önemli istilahî kavramlara yer verilmektedir. Bu önemli kavramlardan bazıları İslam Hukukunun ana konusu olan hükümlerin kendilerinden çıkarıldığı “şer'î deliller” ile ilgilidir. Cürcânî ve et-Ta'rîfât'ıyla ilgili farklı branşlarda çalışmalar yapılmış olsa da fıkıh özelinde Türkçe yapılmış müstakil çalışmalar çok azdır. Amacımız hem bu alandaki boşluğu doldurmaya hem de Cürcânî'nin et-Ta'rîfât'ta İslam Hukuku delillerinden hangilerine yer verip vermediğini tespit etmek ve eserde yer verilen şer'î delilleri fikhî açıdan inceleyerek değerlendirmeye tabi tutmaktır. Amacımıza binaen çalışmada Cürcânî'nin et-Ta'rîfât'ta yer verdiği ve yer vermediği İslam Hukuku delilleri (şer'î/fikhî deliler veya şer'î kaynaklar) tespit edilmekte, İslam Hukuku delilleriyle ilgili görüşleri ortaya çıkarılmakta ve et-Ta'rîfât'ta tanımlanan şer'î delillerin tahlil ve değerlendirilmesi yapılmaktadır. Bu bağlamda çalışmamızda, et-Ta'rîfât'ta Cürcânî'nin kitap, sünnet, icmâ, kıyas, istihşân, örf ve istishâb gibi fikhî delilleri maddeler halinde ele alıp izah ettiği; mesâlih-i mürsele, sedd-i zerâi', şer'u men kablena ve kavlü's-sahabî gibi fikhın diğer önemli delillerine ise yer vermediği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler

İslam Hukuku, Fıkıh, Fıkıh Usûlü, Cürcânî, et-Ta'rîfât, Delil, İstilah.

Atıf Bilgisi

Arslan, Adem. “Seyyid Şerîf Cürcânî'nin “Kitabü't-Ta'rîfât” İsimli İstilah Eserinde Yer Alan İslam Hukuku Delillerine İlişkin Maddelerin Tahlili”. *İhya Uluslararası İslâm Araştırmaları Dergisi* 10/2

(Temmuz 2024), 676-706. DOI: 10.69576/ihya.1461473

Geliş Tarihi	30.03.2024
Kabul Tarihi	21.05.2024
Yayın Tarihi	25.07.2024
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Etik Bildirim	ihyajournal@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Analysing the Articles on the Proofs of Islamic Law in Sayyid Sharif al-Jurjānī's Dictionary Named 'Kītab al-Ta'rīfāt'

Adem ARSLAN | orcid.org/0000-0001-5207-7040 | a.arслан@beun.edu.tr

Asst. Prof., Zonguldak Bülent Ecevit University, Faculty of Theology, Department of Islamic Law,
Zonguldak, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/01dvabv26>

Abstract

Sayyid Sharif al-Jurjānī (d. 816/1413) is a versatile scholar who distinguished himself scientifically in his time and left a significant impact on the period after him with his views and writings. His work named "Kitābü't-Ta'rīfāt" is an explanatory work of terminology that includes fiqh terms as well as basic concepts related to many fields in alphabetical order. In this work, important terminological concepts related to both fiqh and usul are included. Some of these important concepts in the work are related to the 'shar'i evidences' from which the judgements, which are the main subject of Islamic Law, are derived. Although there have been studies in different branches about Jurjānī and his al-Ta'rīfāt, there are very few independent studies in Turkish specifically on fiqh. Our aim in the study is to fill the gap in this field and to determine which of the Islamic Law proofs Jurjānī includes in al-Ta'rīfāt and to evaluate the sharia sources (evidence) included in the work by examining them from a fiqh perspective. As a matter of fact, in this study, the proofs of Islamic Law (shar'i evidences or shar'i sources) that Jurjānī includes and does not include in al-Ta'rīfāt are identified, Jurjānī's views on fiqh evidence are revealed and the sharia evidence defined in al-Ta'rīfāt is analyzed and evaluated. In this context, it has been determined in our study that al-Jurjānī in al-Ta'rīfāt deals with and explains the evidences of Islamic law such as the book, sunnah, ijma, qiyas, istihsan, custom and istishāb as articles; he does not include other important evidences of fiqh such as masālih al-mursala, sadd-i dharia', shar'u man kablana and kavl al-sahabī.

Keywords

Islamic Law, Fiqh, Usūl al-Fiqh, al-Jurjānī, al-Ta'rīfāt, Proof, Terminology.

Citation

Arslan, Adem. "Analysing the Articles on the Proofs of Islamic Law in Sayyid Sharif al-Jurjānī's Dictionary Named 'Kītab al-Ta'rīfāt'". *İhya International Journal of Islamic Studies* 10/2 (July 2024), 676-706. DOI: 10.69576/ihya.1461473

Date of Submission	30.03.2024
Date of Acceptance	21.05.2024
Date of Publication	25.07.2024
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	ihyajournal@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Extended Abstract

al-Sayyid al-Sharif al-Jurjânî (d. 816/1413) is a versatile scholar who came to the fore scientifically in his time and left a significant impact on the period after him with his views and writings. His versatility clearly shows itself in his works. His dominance is especially evident in the fields of theology, language, fiqh and logic. "Ta'rîfât" is one of Jurjânî 's most popular works and is an annotated terminology work prepared alphabetically, containing fiqh terms as well as basic concepts related to many fields. This work also contains important information about the field of fiqh and usul and important opinions of the author. Although al-Ta'rîfât does not determine the framework of fiqh and fiqh usûl terms in the period in which it was written, it is a work of importance in terms of the scientific discipline in question. There are many terms and explanations related to fiqh and fiqh procedure in al-Ta'rîfât. For this reason, it is possible to conduct studies that will address all fiqh articles in detail and as a whole. This study of ours, which is about the evidence of Islamic Law in Jurjânî 's al-Ta'rîfât, can be considered as a modest step towards this. The term "Islamic Law proofs" in the name of the study is used in the sources as sharia evidence, procedural proofs, fiqh proofs, religious sources, fiqh sources or Islamic Law sources, etc. is expressed in different ways. Jurjani's definitions and explanations of the sources (evidence) of fiqh in al-Ta'rîfât are also important in terms of reflecting his approach to procedural evidence and evaluating fiqh evidence more accurately. Many works have been written about Jurjânî in different fields. However, despite his competence in terms of fiqh, there are very few independent studies on him in Turkish regarding fiqh and its procedure. Similarly, an independent study dealing with al-Ta'rîfât, one of his most prominent works, in Turkish specifically in the field of fiqh or fiqh modus has not been done yet. Our aim is to determine Jurjani's views and approach on the evidence of Islamic Law and evaluate them from a fiqh perspective, and to reveal and evaluate the fiqh evidence in his work called al-Ta'rîfât, which has not yet been discussed specifically in the context of Islamic Law proofs, although it is a work that has been used hand in hand for centuries. Based on the purpose of our study, the proofs of Islamic Law, which Jurjânî discussed in the form of an article title in al-Ta'rîfât, was identified, examined and evaluated by scanning. In addition, the evidence of Islamic Law, which is included in the fiqh books but not mentioned in al-Ta'rîfât, was also scanned and identified. Accordingly in al-Ta'rîfât, Jurjânî mentions that among the primary and secondary evidence used in the fiqh method, "book (Quran)", "sunnah", "ijmâ", "qiyas", "istihsân", "deals with the evidence of "custom" and "istishâb" alphabetically and with explanations; It was revealed in this study that he did not include the evidence of "masâlih al-mursala", "sadd-ı dharia", "shar'u man kablana" and "kavl al-sahaba". It is understood from the explanations that Jurjânî made in his work, including it as an article title, that he accepted these fiqh proofs. However, it becomes clear that more extensive research is needed to determine whether he accepts fiqh sources such as al-masâlih al-mursala, sadd-ı dharia', shar'u man kablana and kavl al-sahabî, which he does

not include in al-Ta'rîfât, or his approach regarding them. While explaining the fiqh sources in al-Ta'rîfât, Jurjānî systematically gave first the lexical and then the terminological meanings of some, but not all, of them. In this sense, he discussed the evidence of the Quran by emphasizing its nature and characteristics without giving its literal meaning, explaining the types and provisions of the sunnah by including its different lexical meanings and shar'i definition, and systematically giving the definitions of ijma and istihsan proof in the dictionary and fiqh terminology. Again, he discussed the proof of qiyas by giving two different definitions according to the people of logic and method, without giving its dictionary meaning, touched upon the difference between light qiyas and istihsan, and explained the custom along with the proof of custom without giving its dictionary meaning. While explaining the proof of istishab, Jurjānî did not include the dictionary meaning and explained it directly without stating whether it was a terminology or not. In this study, it has been seen that the definition of the Quran given by Jurjānî in al-Ta'rîfât is related to the fields of fiqh, theology and mysticism, and that the sunnat al-huda and sunnah muakkada are seen as the same in the work, and there is no mention of the non-muakkad sunnah. It has been observed that Jurjānî thinks differently from some scholars by emphasizing the "source conflict" rather than the "cause difference" in his definition of compound (murakkâb) ijma. As a result of our research, it is revealed that the definition of qiyas given by Jurjānî for the proceduralists is a definition transferred from Maturidi and known and used by later Hanafi scholars. Excepting the issue of qiyas (ta'diye) and istishab as evidence, it can be seen that Jurjani made his evaluations of fiqh sources in al-Ta'rîfât, mostly from the perspective of Hanafi fiqh. Finally, when all these mentioned issues are taken into consideration together, this study reveals the approach of Jurjānî, who has a significant fiqh knowledge, to fiqh evidence within the framework of his al-Ta'rîfât.

Giriş

Ebu'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürçânî (740-816/1340-1413) yaşamış olduğu toplumu aşarak İslâm Dünyasının genelinde takip edilmiş, birçok alanda eserler telif etmiş döneminin sayılı âlimlerinden biridir.¹

Cürçânî hakkında hemen her alanda (Tefsir, Kalam, Hadis, Arap dili, Mantık, Tasavvuf vd) çok sayıda çalışmalar yapılmıştır. Tez veya kitap seviyesinde Türkçe yapılmış ilk eser *Seyyid Şerif Cürçânî ve Arap Dilindeki Yeri* ismiyle Sadreddin Gümüş'e aittir.² Yine Sadreddin Gümüş danışmanlığında Ömer Türker'e ait *Seyyid Şerif Cürçânî'nin Tevil Anlayışı: Yorumun Metafizik, Mantiki ve Dilbilimsel Temelleri* isimli doktora tezi ve Mehmet Arıcı'ya ait *Seyyid Şerif El-Cürçânî'nin Nübüvvet Anlayışı*³ isimli doktora çalışması da Türkiye'de Cürçânî ile ilgili çalışmalardan bazılarıdır. Yapılan çalışmalar ile ilgili yaptığımız taramada gerek Cürçânî gerek *Kitâbü't-Ta'rifât*'ı ile ilgili henüz fıkıh özelinde tamamlanmış bir çalışmaya rastlamadığımızı ifade etmek isteriz.

Mükelleflerin hayata yansıyan ve fiillere dökülen hareketlerinin fıkıh ilminin kapsamı alanına girdiği bilinen bir husustur. Fıkıh şer'î amelî hükümleri bilmek, usûl-ü fıkıh da şer'î hükümleri tafsili delillerinden istihraç etmekle ilgili ilim dallarıdır. Fıkıh usulü ilmi hem icmalî fikhî delilleri hem de Cürçânî'nin tabiriyle fıkha ulaştırılan kaideleri inceleyen bir ilim dalıdır. Fikhî kaidelerin kaynakları çoğunlukla şer'î deliller olduğundan, fikhî delillerin bilinmesi usul kaideleri için de önem arz eder. Cürçânî'nin⁴ *Şerhu'l-Mevâkıf* indan sonra en çok bilinen eserlerinden biri olan ve asırlarca elden ele dolaşan *et-Ta'rifât* isimli istilâhî çalışması önemli fikhî delilleri ve bu delillerle ilgili fukahânın göz ardı edemeyeceği önemli bilgileri ihtiva etmektedir. Bu durum Cürçânî'nin *et-Ta'rifât* isimli eserinde ele aldığı fikhî delillerinin tespiti ve bunların değerlendirilmesinin önemini göstermektedir.

et-Ta'rifât'ta Cürçânî'nin fikhî deliller ile ilgili ortaya koyduğu maddeleri daha iyi değerlendirme babından, diğer eserlerine de müracaat ettiğimizi belirtmeliyiz. Nitekim *et-Ta'rifât*'ın matbu ve el yazmaları dışında, İbn Hâcib'in *Muhtasaru'l-Münteha* isimli eserine Adudüddin el-Îcî tarafından yapılan şerh üzerine Cürçânî'nin yazdığı haşiyeye, Cürçânî'nin *et-Teftazânî*'nin *et-Telvîh*'ine yazdığı haşiyesine (*Haşiyetu't-Telvîh*) ve yine onun meşhur

¹ Recep Duran, "Seyyid Şerif Cürçânî'nin 'Var Olanların Dereceleri' Risalesi", *Ankara Üniversitesi Dil Ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 35/2 (1991), 63.

² bk. Ömer Türker, *Seyyid Şerif Cürçânî'nin Tevil Anlayışı: Yorumun Metafizik, Mantiki Ve Dilbilimsel Temelleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 2.

³ Tez için bk. Mehmet Arıcı, *Seyyid Şerif El-Cürçânî'nin Nübüvvet Anlayışı* (Adana: Çukurova Üniversitesi, Doktora Tezi, 2022), 1-202.

⁴ Müttekaddimin âlimlerin sonuncusunun *et-Teftâzânî* olduğu, müteahhirun âlimlerin ilkinin de Seyyid Şerif Cürçânî olduğu genel anlamda kabul edilmektedir. bk. MEB. (Yazar İsmi Yok) *İslâm Ansiklopedisi*, "Cürçânî (Ali b. Muhammed Al-Sayyid Al-Şarîf (1340-1413))", *İslâm Ansiklopedisi (İslâm Alemi Tarih Coğrafya Etnografya ve Biyografya Lügati)* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1945), 3/247; Teftazânî ve Cürçânî'nin arasında cereyan eden münazaraların etkisi yaşadıkları dönem ile sınırlı kalmamış, âlimler ve müellifler ikisinin görüşlerine son derece önem atfetmişlerdir. bk. Mebrure Hanife Özbakır, "Hatîbzâde'nin el-Mevâkıf'ta Tercih Edilen Bilgi Tanımına Yönelik Eleştirileri", *Kilitbahir* 18 (Mart 2021), 89.

Şerhu'l-Mevâkıf isimli eserinin fıkıh ile ilgili kısımlarına müracaat ettiğimizi burada ifade etmek isteriz.

Cürcânî'nin önemli bir fikhî birikimi olmasına rağmen, fıkıh ve usûlü açısından ona dair yapılan çalışmalar yeterince yoktur. Çok sayıda fıkıh terimi içermesine rağmen *et-Ta'rifât* bağlamında fıkıh delilleri (kaynakları) veya *et-Ta'rifât*'ta geçen fikhî kavramları doğrudan konu olarak ele alan bir çalışma da henüz yapılmamıştır. Daha önce "Seyyid Şerîf Cürcânî'nin Kitâbü't-Tarîfât" Adlı Sözlüğünde Yer Alan Tasavvurât (Kavramlar Mantığı) İle İlgili Maddeler Üzerine" isimli Fikret Osman'a ait bir makale bulunmaktadır.⁵ Bu makalede *et-Ta'rifât*'ta mantık ilmi ile ilgili kavramlar ele alınmaktadır.

et-Ta'rifât isimli terminolojik eserde yer alan İslam Hukuku delillerine ilişkin maddelerin değerlendirilmesiyle Cürcânî'nin fikhî kaynaklara yaklaşımı, hangi kaynakları dikkate alıp hangilerine karşı sükût ettiği veya hangi kaynakları kabul etmediğini tespit etmek, izahlarından onun fikhî delillere dair anlayışını ortaya çıkarmak ve böylece bu alandaki boşluğu doldurmaya mütevazı bir katkı sunmak hedeflenmektedir.

Çalışmamızda öncelikle Cürcânî'nin kısaca hayatı ve ilim tahsiline, fıkıh ile ilgili eserlerine ve *et-Ta'rifât* isimli ıstılah eserine yer verilmektedir. Daha sonra *et-Ta'rifât*'a göre fıkıh ve usûlünün ne olduğu ele alınmakta, *et-Ta'rifât*'ta madde olarak hangi fikhî delillere yer verilip hangilerine yer verilmediği tespit edilmekte ve sırasına göre değerlendirmeye tabi tutulmaktadır. Son olarak *et-Ta'rifât*'ta yer alan fıkıh delillerine ilişkin maddelerin tahlili yapılmaktadır.

1. Seyyid Şerîf Cürcânî ve Fıkha Dair Eserleri

Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî hem ana hem de baba tarafından Peygamber Efendimiz'in (s.a.v.) soyuna mensup olduğu için Seyyid ve Şerîf unvanları ile şöret bulmuştur.⁶ Birçok alanda eser telif etmiş olan Cürcânî 740/1340 yılında İran'ın kuzeydoğusunda Asterâbâd bölgesi Cürcan vilayeti⁷ yakınlarındaki Tâkü'de dünyaya gelmiştir.⁸

Hayatının ilk dönemlerini Cürcan'da geçiren Cürcânî çeşitli vesilelerle Herat, Aksaray, Mısır, Şiraz ve Semerkand gibi ilim merkezlerinde bulunmuştur. Aksaray'dayken tanıştığı Cemâleddin Aksarayî'nin (ö. 791/1388-89 [?]) talebesi Molla Fenârî (ö. 834/1431) ile birlikte Mısır'a gitmiştir.⁹ Cürcânî, Molla Fenârî ve Şeyh Bedreddin Simâvî'nin (ö. 823/1420) akranı

⁵ Fikret Osman, "Seyyid Şerîf Cürcânî'nin 'Kitâbü't-Tarîfât' Adlı Sözlüğünde Yer Alan Tasavvurât (Kavramlar Mantığı) İle İlgili Maddeler Üzerine", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8/16 (Güz 2018), 357-369.

⁶ Ali İbn Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf Cürcânî, (*Kitâbü't-Tarifât*) *Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü*, çev. Arif Erkan (İstanbul: Bahar Yayınları, 1997), 7.

⁷ Muhammed b. Mûsâ b. Osmân b. Hâzım (ö.584 h) Hazimî, *Me'ttefeka lafzuhû ve fteteke müsemâhü min esmâ'i'l-emâkin*, thk. Hamed b. Muhammed el-Casir (Daru'l-Yemâme, 1415), 225.

⁸ Sadreddin Gümüş, *Seyyid Şerîf Cürcânî* (İstanbul: Fatih Yayınevi Matbaası, 1984), 83.

⁹ bk. Ebul Hasenat Muhammed b. Abdülhay b. Muhammed Leknevi, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*, thk. Muhammed Bedreddin Ebû Firâs Na'sânî (Mısır: Matbaa Daru's-Sa'âde, 1324), 127; Ali İbn Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf Cürcânî, *Ta'rifât Tasavvuf Istılahları*, çev. Abdülaziz Mecdi Tolun - Abdulrahman Acer

olup Mısır'dayken aynı kişilerle Ekmelüddin el-Babertî'den (ö. 786/1384) ders okumuştur.¹⁰ Ekmelüddin el-Bâbertî'den şer'i ilimleri tahsil eden Cürçânî,¹¹ akli ilimleri de Mübârek Şâh'tan (ö. 784/1382'den sonra)¹² almıştır.¹³

Cürçânî ilim öğrenmek üzere gidip yıllarca kaldığı Mısır'dan döndükten sonra Sa'düddîn et-Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) hükümdara önermesiyle, Şiraz'da Daru'ş-Şifa medresesinde müderrislik yapmıştır. Timur'un Şiraz'ı ele geçirmesi üzerine Semerkand'a gitmiş ve orada on sekiz yıl kadar başmüderrislik yapmış, 816/1413 yılında da Şiraz'da vefat etmiş¹⁴ ve babasının yanına defnedilmiştir.¹⁵

Cürçânî, Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) sonrasında XIX. yüzyıla kadar Osmanlı, İran ve Hint coğrafyasında ilmî paradigmanın belirleyicisi otorite âlimlerden biri olarak görülmüş hem yaşadığı dönemde hem de sonrasında geniş bir coğrafyada büyük bir teveccühe mazhar olmuştur.¹⁶ Kendisinden sonraki âlimler görüşlerini hüccet olarak kabul etmişlerdir. Âlimler nezdindeki büyük itibarı sebebiyle kendisi es-Seyyidü's-sened¹⁷ unvanıyla anılır olmuştur.¹⁸

Cürçânî birçok alanda birçok eser telif etmiştir. Onun, fıkıh, tefsir, hadis, kelâm, tasavvuf, felsefe, mantık, astronomi, aritmetik, münâzara, sarf-nahiv, belâgat gibi değişik ilimlere dair irili ufaklı 100 civarında eseri kaleme aldığı kaydedilmektedir.¹⁹ Şerh ve hâşiyelerin yaygın olarak telif edildiği dönemde yetişmiş bir ilim adamı olduğundan teliflerinin büyük bir kısmını şerh ve hâşiye formunda kaleme almıştır. Ancak görüşlerini,

(İstanbul: Litera, 2021), 21; Sadreddin Gümüş, "Cürçani ve Haşiye Ale'l-Keşşaf'ı -Keşşâf Tefsiri Üzerine Haşiyesi-", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5-6 (1988 1987), 177; İbrahim Hakkı Aydın, "Molla Fenârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/245.

¹⁰ bk. Bekir Karadağ, "Memlûkler Dönemi Hanefî Fıkıh Düşüncesinin İlk Dönem Osmanlı Fıkıh Çalışmalarına Etkisi", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 23/2 (2019), 821; ayrıca bk. Arif Aytekin, "Bâbertî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/377.

¹¹ bk. Leknevi, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*, 127.

¹² Cürçânî'nin hayatı ile ilgili kaynaklar Cürçânî'nin akli ilimleri Mübarekşâh'tan aldığı ifade etse de burada kastedilen Mübarekşâh değil de İbn Mübarekşâh olmalıdır. Nitekim ansiklopedinin bu maddesinde Cürçânî'nin akli ilimleri Muhammed b. Mübarekşâh'tan (İbn Mübarekşâh) aldığı ifade etmektedir. bk. H. Bekir Karlığa, "Muhammed b. Mübarekşâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/556-557.

¹³ Gümüş, *Seyyid Şerif Cürçânî*, 89.

¹⁴ Sadreddin Gümüş, "Cürçânî, Seyyid Şerif", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/134.

¹⁵ Halit Güldemir, *Ebu'l-Muîn En-Neseî Ve Seyyid Şerif Cürçânî'ye Göre Hüsn Ve Kubh Meselesi* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 8.

¹⁶ Ahmed Süruri, "İslâm Düşüncesinde Süreklilik ve Değişim: Seyyid Şerif Cürçânî Örneği", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 33 (2015), 149.

¹⁷ Seyyidü's-sened ifadesi için bk. Abdulhayy Leknevi, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fi terâcimi'l-hanefiyye* (Kahire: Daru'l-Kutubi'l-İslâmî, ts.), 125.

¹⁸ bk. Süruri, "İslâm Düşüncesinde Süreklilik ve Değişim: Seyyid Şerif Cürçânî Örneği", 149.

¹⁹ Cürçânî için bk. Gümüş, "Cürçânî, Seyyid Şerif", 8/134.

tetkikat ve tahkikata dayanarak söylediği için derin izler bırakmış ve sonrakiler tarafından “sened” kabul edilmiştir.²⁰

Cürcânî İslam fıkhnın usûl ve fûruunda eserler telif etmiş bir âlimdir. Kaynaklarda Cürcânî'nin fıkha dair *Şerhu'l-Feraiz es-Siraciyye*²¹, *Hâşiye ala Şerhi Muhtasari'l-Müntehâ*²², *Şerhu'l-Vikâye*, *Hâşiye ale't-Telviḥ*²³, *Haşiye ale'l-Hidâye*, *Şerhu Kenzi'd-Dekâik*²⁴, *Hâşiye-i Cedîde*, *Tâlika ale't-Tevdîh*, *Şerh 'ale'l-Ferâidi'n-Nasîriyye*²⁵ isimli eserleri kaydedilmektedir.²⁶ Fıkıh ve usûlüne dair çok sayıda ıstılah ve izahları barındırması nedeniyle *et-Ta'rifât*'ı da burada zikredebiliriz.

2. et-Ta'rifât İsimli Eseri

Çeşitli ilim dalları ile ilgili ıstılahları içeren çalışmalar şüphesiz ki *et-Ta'rifât* ile başlamış değildir. Örneğin Cürcânî'den iki asır önce Fahreddin Razî'ye ait '*Câmi'ul-ulûm*' isimli eser ve buna ilavelerle ortaya çıkan,²⁷ döneminde mevcut olan tüm ilimlerin temel kavram ve

²⁰ Gümüş, *Seyyid Şerîf Cürcânî*, 182.

²¹ Miras hukukuna dair bu eser medreselerde ders kitabı olarak okutulagelmiştir. bk. Gümüş, “Cürçani ve Haşiye Ale'l-Keşşafı -Keşşâf Tefsiri Üzerine Haşiyesi-”, 178. Bu eser matbu olup bir çok yayınevi tarafından satışı sunulmaktadır. bk. Mektebet ve Matba'at Muhammed Ali Sabih ve Evladuh, Mısır/Kahire. ty. Eserin bu basımı 238 sayfa olup kaynakça ve eklerle birlikte kitap 252 sayfaya ulaşmaktadır.

²² Bu eser Hâşiye alâ Şerhi'l-Adud, Hâşiye ale'l-Muhtasar ve Hâşiye-i Kadîme şeklinde değişik isimlerle de anılmaktadır. Maliki dil ve fıkıh âlimi İbnü'l-Hâcîb (ö. 646/1249) “Münteha's-sûl ve'l-emel” isimli mütekelim metodu ile telif etmiş olduğu fıkıh usûlü eserine yine kendisi el-Muhtasaru'l-Münteha ismiyle bilinen bir muhtasar hazırlamıştır. Bu el-Muhtasar (Muhtasaru'l-Münteha, Muhtasaru'l-usûl, Muhtâsaru'l-usûlî) aslından daha çok tutulmuştur. İşte Aduddin el-İcî'nin (ö. 756/1355) bu esere yazdığı şerh üzerine birçok haşiye hazırlanmıştır. Yukarıdaki eser de bu haşiyelerden biri olup “Haşiye ala Şerhi Muhtasari'l-Müntehâ” ismiyle bilinmektedir. Muhtasaru'l-Münteha genellikle şerh ve haşiyeleri ile basılmıştır. (Muhtasaru'l-Münteha'nın bazı baskıları: I-II, İstanbul 1307-1310; Bulak 1316-1317, Teftâzânî, Cürcânî ve Cürcânî'nin hâşiyesine Hasan el-Herevî'nin yaptığı haşiye ile birlikte; Kahire 1319, Teftâzânî haşiyesi ile birlikte; nşr. Fâdî Nâsîf - Târik Yahyâ, Beyrut 1421/2000) Eser ve baskılar için bk. Ferhat Koca, “el-Muhtasar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/67-70 ve; Hulusi Kılıç, “İbnü'l-Hâcîb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/57.

²³ Seyyid Şerîf Cürcânî'nin et-Telviḥ'e yazdığı haşiye için; Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi, nr. 460, 462, 463; Beyazıt Devlet Ktp., Bayezid, nr. 1800 olarak kaydedilmektedir. bk. Şükrü Özen, “Teftâzânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/305; Ayrıca bu eseri Emine Nurefşan Dinç, Seyyid Şerîf Cürcânî'nin Telviḥ Hâşiyesi" ismiyle tahkik etmiştir. Eser için bk. Seyyid Şerîf Cürcânî, *Seyyid Şerîf Cürcânî'nin Telviḥ Hâşiyesi*, thk. Emine Nurefşan Dinç (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları (İFAV), 2016), 3-114.

²⁴ Eserler için bk. Mustafa Kemal Koca, *Seyyid Şerîf Cürcânî'nin Muhtasar Hadis Usûlü Ve Leknevi'nin Zaferu'l-Emânî İsimli Şerhindeki Metodu* (Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016), 28-29; Zübeyir Üçtaş, *Seyyid Şerîf Cürcânî'de Bilgi Teorisi* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 21-22.

²⁵ 16. dîpnottan sonraki eserler için bk. Üçtaş, *Seyyid Şerîf Cürcânî'de Bilgi Teorisi*, 21-22.

²⁶ Seyyid Şerîf el-Cürcânî'ye ait fıkıh ve diğer eserler için bk. Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifin Esmâu'l-Müellifin ve Âsâru'l-Musannifin* (Beyrut, 1951), 1/728-729.

²⁷ Yusuf Şevki Yavuz, “Fahreddin er-Râzî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/94.

konularını içerdiği kaydedilen²⁸ '*Hadâiku'l-envâr fi hakâiki'l-esrâr*' isimli eser²⁹ bu anlamda önem arz etmektedir. Cürçânî'nin yaşadığı asırda da belli başlı âlimlerin çeşitli ilim dallarına ait mesele ve kavramları içeren terminoloji türü çalışmalara eğilmiş oldukları anlaşılmaktadır. Nitekim Cürçânî'nin Mısır'da beraber ders okuduğu arkadaşı Molla Fenâri'nin de kavramlar üzerine benzer çabalarının olması buna işaret etmektedir. Taşköprüzâde (ö. 968/1561) Molla Fenâri'nin, 20 manzum bölümden oluşan ve her bölümde, ilimlerin isimleri zikredilmeksizin, o ilim dalı ile ilgili meselelerin, döneminin fazıl insanları için bir imtihan olmak üzere, bilmece şeklinde hazırladığı bir risalesinin olduğunu, bunu daha sonra oğlu Mehmed Şah'ın (ö. 839/1435 [?]) şerh edip buna '*esâmi el-fünûn*' ismini verdiğini kaydeder.³⁰ Ayrıca bazı kaynaklarda Molla Fenâri'ye bazılarında da oğlu Mehmed Şah'a dayandırılan "*Unmuzecu'l-ulûm*" isimli 100 kadar ilim ve fenden bahseden kitabın da Fahreddin Razi'nin "*Hadâiku'l-envâr fi hakâiki'l-esrâr*" isimli eserinden derleme olduğu kaydedilir.³¹ Bu malumatlar Molla Fenâri'nin arkadaşı olan Cürçânî'nin *et-Ta'rifât* isimli eserini hangi ilmi zeminde hazırlanmış olduğuna dair ipuçları vermektedir.

Her ne kadar *et-Ta'rifât*'tan önce Fârâbi'nin (ö. 339/950) *ihsâu'l-ulûm'u*, İbn Sinâ'nın (ö.428/1037) *Aksâmu'l-ulûm'u*, Hârizmî'nin (ö.387/997) *Mefâtihu'l-ulûm'u*, yukarıda temas ettiğimiz Fahreddin er-Râzî'nin *Hadâ'iku'l-envâr'ı* ve Fergânî'nin (ö. 699/1300) *Letâifu'l-i'lâm'ı* gibi, ilimlerin tanıtılması yanında kısmen ıstıhlalara da yer veren ansiklopedik tarzda eserler yazılmış olsa da, değişik ilim dallarıyla ilgili ıstıhları alfabetik tarzda bir araya getiren ilk eserin *et-Ta'rifât* olduğu bilinmektedir.³²

Terminoloji çalışmalarında ıstıhları telif edecek kişinin ilgili ilim sahasına iyi derecede vukufiyetinin bulunması gerekir. Cürçânî'nin de *et-Ta'rifât*'ta terimlerine yer verdiği ilimlere vukufiyetinin olduğu müsellemidir.³³ Osmanlı'da bu sözlüğün '*Ta'rifât-ı Seyyid*' olarak anıldığı³⁴ ve çok rağbet gördüğü bilinmektedir. Cürçânî'nin *et-Ta'rifât*'ının sahasında kendisinden önce ve sonra yazılanları gölgede bıraktığı kaydedilir.³⁵ 'Tanımlar Kitabı' olarak tercüme edilebilecek olan "*Kitâbü't-Ta'rifât*" çeşitli alanlarla ilgili çok sayıda tanım ve açıklamalara yer vermektedir. Araştırmacıların başvuru kaynağı olan bu eser, dünyanın çeşitli yerlerinde, çoğunlukla İstanbul'da olmak üzere birçok defa basılmıştır. *et-Ta'rifât*'ın

²⁸ bk. Tahsin Deliçay, "Mehmet Şah Fenâri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/529.

²⁹ Numarasız el yazma eserin bilgisayar fotoğraf sayfası ile örneğin Ahlak İlmi 145, Siyaset İlmi 150. varakta yer almaktadır. Eserde yer alan ilim dalları için fihrist kısmına bk. Fahreddin er-Râzî, *Hadâiku'l-envâr fi hakâiki'l-esrâr* (Kütüphane Meclis Şurâyi Milli (Millet Meclisi Kütüphanesi), 318, Erişim 19 Eylül 2022), vr: 2-3.

³⁰ bk. Ahmed Efendi (ö.968/1561) Taşköprüzâde, *eş-Şekâ'iku'n-nu-mâniyye fi 'ulemâ'i'd-Devleti'l-Osmâniyye* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabi, 1395), 18.

³¹ bk. Deliçay, "Mehmet Şah Fenâri", 28/529.

³² bk. Sadreddin Gümüş, "et-Ta'rifât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/29.

³³ Benzer görüş için bk. Cürçânî, *Ta'rifât Tasavvuf İstıhlaları*, 32.

³⁴ bk. Recep Duran, "Seyyid Şerif Cürçânî'nin Var - Olanların Dereceleri Risalesi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 35/2 (1991), 63.

³⁵ bk. Gümüş, "Cürçani ve Haşiyeye Ale'l-Keşşafı -Keşşâf Tefsiri Üzerine Haşiyesi-", 178.

Arif Erkan tarafından yapılmış *Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü* adlı, 1997 yılında İstanbul'da basılmış bir çevirisi mevcuttur.³⁶

2.1. et-Ta'rîfât'ta Fıkıh Kavramı

Belirli bir ilim dalı ile ilgili literatürün ortaya çıkması, ıstılahlarının oluşması, gelişmesi, üzerinde mutabakata varılması ve benzeri hususlar bir süreç içerisinde gerçekleşir. Bu anlamda İslâm hukukuna dair ıstılah çalışmalarının, temel fıkıh kitaplarının tedvininden sonraki dönemde başladığını söylemek mümkündür.³⁷ İslam hukukuna ilişkin günümüze ulaşan ilk ıstılah eserlerinin, furû'-i fıkıh kitaplarında yer alan nadir ve garîb kelimeleri açıklama gayesine matuf olduğunun gözlemlendiği kaydedilir.³⁸ Bu anlamda Ebû Mansûr el-Ezherî'nin (ö. 370/980), Müzenî'nin (ö. 264/878) muhtasarındaki nadir ve garip kelimeleri açıkladığı '*ez-Zâhir fi garîbi elfâzi'l-imâm eş-Şâfi'*' adlı eseri ilk fıkıh sözlükleri arasında nitelenebilir.³⁹

et-Ta'rîfât fıkıha özel bir ıstılah eseri olmasa da eserdeki fıkıh ile ilgili maddelerin bir arada toplanması durumunda hacimli bir izahlı fıkıh kitabının ortaya çıkabileceği kanaatindeyiz. Cürçânî *et-Ta'rîfât*'ta fıkıh maddesini ele alırken fıkıhın önce sözlük, daha sonra ıstılah anlamını zikretmektedir. O, fıkıhı lügat anlamıyla, "konuşanın sözündeki maksadı anlamaktan ibaret" olarak görmektedir. ıstılah olarak ise, "şer'i ve ameli hükümleri tafsili delillerinden bilmek" şeklinde kendisinden önce mevcut olan ve bilinen bir fıkıh tanımı yapmaktadır.⁴⁰ Dolayısıyla fıkıha kendisine özgü yeni bir tanım getirmemiştir. Ancak Cürçânî fıkıhı sadece bir cümle ile tarif etmemiş, fıkıhın diğer tanımlarına da yer vermiştir. Bu tanımlar Cürçânî'nin fıkıha genel anlamda yaklaşımını yansıtmaları açısından önemlidir.

Cürçânî fıkıh için; "hükümün taalluk ettiği gizli manaya vakıf olmak ve ona isabet etmek" denildiğini de kaydeder. Ona göre fıkıh re'ye ve ictihad ile meydana gelen bir ilimdir, bunun için de iyi düşünmeyi gerekli kılmaktadır.⁴¹ Akıl yürütme (en-nazâr) ve derinlemesine düşünmeye (et-teemmül) ihtiyaç duyulduğu için de 'fakih' lafzının Yüce Allah için kullanılmayacağını vurgulamaktadır. Kelam alanında isminden çok söz ettiren Cürçânî fakih kelimesine yaptığı bu yorumu *et-Ta'rîfât*'ında yaptığı gibi,⁴² *Şerhu'l-Mevâkıf* isimli

³⁶ Eser, çeşitli ilim dallarına ait ıstılahları barındırdığından, eserdeki ilgili bilim dalının uzmanlarınca *Ta'rîfât*'ın yeni bir tercümesinin yapılmasının faydalı olacağı kanaatindeyiz.

³⁷ Ömer Nasuhi Bilmen, *Fıkıh İlmi & İslam Hukuku Terimleri Sözlüğü*, thk. Abdullah Kahraman, ed. Kemal Yıldız (İstanbul: Nizamiye Akademi, 2016), 11.

³⁸ bk. Davut Eşit, "İlk Fıkıh Usûlü Sözlüğü: el-Hudûd Fi'l-Usûl", *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 5/2 (2019), 360; ayrıca bk. Bilmen, *Fıkıh İlmi & İslam Hukuku Terimleri Sözlüğü*, 11-19.

³⁹ bk. Eşit, "İlk Fıkıh Usûlü Sözlüğü: el-Hudûd Fi'l-Usûl", 360.

⁴⁰ هو العلم بالاحكام الشرعية العملية من ادلتها التفصيلية bk. Ali İbn Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf Cürçânî, *Kitâbü't-Ta'rîfât* (Beyrut: Mektebetu Lübnan, 1985), 175.

⁴¹ bk. Cürçânî, *Kitâbü't-Ta'rîfât*, 175.

⁴² İlgili yorum için bk. Cürçânî, *Kitâbü't-Ta'rîfât*, 175.

kelama dair eserinde de zikretmektedir.⁴³ Fakih lafzı için Cürçânî'nin yaptığı bu yorum, onun kelimacı bakış açısını fıkha yansıtmasına bir örnek olarak verilebilir.

2.2. et-Ta'rîfât'ta Usûl-ü Fıkh Kavramı

Cürçânî'den önce fıkıh usûlü ıstılahlarının gelişimi ve kavramsallaşması konusunda önemli mesafeler kat edilmiştir. Fıkıh usûlüne dair günümüze ulaşan ilk sözlüklerin, V./XI. yüzyılda telif edildiği, fıkıh usûlüne özgü olmasa da bu ilmin ıstılahlarının derli toplu bir şekilde yer aldığı ilk sözlük denemesinin İbn Fûrek'in (ö. 406/1015) *el-Hudûd fi'l-Usûl* adlı eseri olduğu kaydedilmektedir.⁴⁴ Bu eserde fıkıh ile birlikte kelim kavramları da yer almaktadır.⁴⁵ *et-Ta'rîfât*'ta da fıkıh usûlüne dair derli toplu açıklamalar mevcuttur, ancak *et-Ta'rîfât* bunun yanında diğer birçok bilim dallarına da yer vermektedir.

Cürçânî *et-Ta'rîfât*'ta bazen ıstılahların lügat anlamlarını verdikten sonra terim anlamlarını açıklamaktadır. Bazen de lügat anlamlarını vermeden doğrudan ıstılah anlamlarını vermektedir. Fıkıh delilleri (kaynakları) ile ilgili terimler verilirken de bu şekilde bir yaklaşım görülmektedir. Ayrıca *et-Ta'rîfât*'ta genel olarak tanımlar terimlerin hangi ilim dalına ait olduğuna değinilmeden yapılmaktadır ancak bazen terimin hangi ilim dalına ait olduğu da bildirilmektedir.⁴⁶ Örneğin icmâ ve istihsân kavramları ele alınırken "ıstılahta şöyledir" şeklinde bir kayıt ile açıklama yapılmış olsa da bunun hangi ilim dalının ıstılahı olduğu belirtilmemiştir. Ancak 'sünnet' terimi açıklanırken, lügat anlamı verildikten sonra وفي الشريعة (ve fi'ş-şer'i'ati) şeklinde bir kayıtla, sünnetin fıkıh ilim dalına ait ıstılah anlamı verilmektedir.⁴⁷

et-Ta'rîfât'ta fıkıh usûlü: "Fıkha ulaştırın (kendileri vasıtasıyla fıkha ulaşılan) kaideleri bilmektir", şeklinde tanımlanır.⁴⁸

أصول الفقه: هو العلم بالقواعد التي يُتَوَصَّلُ بها إلى الفقه

Bu ifadenin devamında; onların [Hanefî mezhebi müntesiplerinin] "hakeza fi rivâyeti'l-usûl" [rivâyeti'l-usûlde⁴⁹ bu şekildedir] sözündeki 'el-usûl'⁵⁰den muradları, [zâhirü'r-rivâye

⁴³ bk. Ali İbn Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021), 3/366.

⁴⁴ bk. Eşit, "İlk Fıkıh Usûlü Sözlüğü: el-Hudûd Fi'l-Usûl", 361-362.

⁴⁵ Yaklaşık 130 kelim ve fıkıh terimini izah eden bu risale Muqaddime fi nuket min usûli'l-fıkh adıyla da yayımlanmıştır. bk. Yusuf Şevki Yavuz, "İbn Fûrek", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/497.

⁴⁶ Benzer görüş için bk. Gümüş, *Seyyid Şerîf Cürçânî*, 188.

⁴⁷ bk. Cürçânî, *Kitâbü't-Ta'rîfât*, 127.

⁴⁸ Cürçânî, *Kitâbü't-Ta'rîfât*, 28.

⁴⁹ Hanefî mezhebi tarihinde Şeybânî'nin yazdığı el-Aşl, el-Câmi'u'ş-şâgîr, el-Câmi'u'l-kebir, es-Siyerü'l-kebir ve ez-Ziyâdât adlı eserler rivayet açısından kuvvetli bulunduğu için zâhirü'r-rivâye, muhtevası Hanefî fıkının temelini teşkil ettiği için "mesâilü'l-usûl/el-usûl" olarak adlandırılmıştır. bk. Eyyüp Said Kaya, "Zahirü'r-Rivâye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/101.

⁵⁰ Bilindiği gibi İmam Ebu Hanife'nin görüşleri öğrencileri tarafından tedvin edildi, onlar meclislerinde bu görüşleri tartışıyorlardı, bir görüşte karar kıldıklarında onu الأصول (el-Usûl)'da tedvin ediyorlardı. Burada el-Usûl'dan maksut; kitaplar ve mesela namaz konusu gibi esas fıkıh bablarıdır. bk. Ebû Abdullah Muhammed b. Hasan Şeybânî, *el-Aşl*, thk. Mehmet Boynukalın (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012), 44.

eserleri olan] *el-Camiu's-Sağir*, *el-Camiu'l- Kebir ve'l-Mebsût ve'z-Ziyadât* eserleridir,⁵¹ denilmektedir.

والمراد من الأصول في قولهم: هكذا في رواية الأصول الجامع الصغير، والجامع الكبير، والمبسوط، والزيادات

Tanımdan sonra gelen bu açıklamada yer alan, kalın renkle belirttiğimiz “el-usûl” ve “hakeza” kelimelerinin taşıdığı kapalılık ve işaret edebilecekleri muhtemel manalar, açıklamanın farklı anlaşılmasına yol açabilmektedir. Nitekim tam olarak doğru bulmamakla birlikte, *et-Ta'rîfât*'ta yer alan ve yukarıda tercümesini yaptığımız usûlü fıkıh ıstılahının, aşağıdaki şekilde tercüme edildiği görülmektedir;

“ (Usûl-ü Fıkh): Kendileriyle fıkhla ulaşılan kaideleri ve fakihlerin sözlerindeki usûlden kasdedilene bilmektir. *El-Camiu'-Sagir*, *el-Camiu'l-Kebir*, *Mebсут* ve *Ziyadat* gibi asılların rivayetinde de böyledir.”⁵²

Hanefî fakihlerin mesâili (fetvaya konu olan hususlar, tartışılan ve kesin bir sonuca bağlanamayan problemler) için, temel veya kurucu icthadlar anlamında zâhirü'r-rivâye, yardımcı kurucu icthadlar için nâdirü'r-rivâye ve boşluk doldurucu nitelikteki icthadlar için de el-Fetâvâ ve el-Vâkîât şeklinde bir tasnif yapılmaktadır.⁵³ Cürçânî'nin usûl-ü fıkıh tanımında zikrettiği eserler zâhirü'r-rivâye kapsamında değerlendirilen eserlerin büyük çoğunluğunu oluşturmaktadır.

Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin (ö. 189/805) zâhirü'r-rivâye eserlerinden *el-Asl'a* (*el-Mebsût*) bu ismin verilmesinin muhtemel nedeni, bu eserin meseleleri ve Ebu Hanife'nin sonra Ebu Yusuf (ö. 182/798) ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybani'nin koyduğu kaideleri kapsamış olmasıdır.⁵⁴ Zira bu kitap asıldır, esastır ve sonradan gelenler için Hanefî fıkhının üzerine inşa edildiği kaideleri barındırır. İşte bu meseleler “mesâilu'l-usûl” olarak bilinir.⁵⁵

2.3. et-Ta'rîfât'ta Geçen Fıkıh Delilleri

2.3.1. et-Ta'rîfât'ta Madde Olarak Yer Alan Fıkıh Delilleri

2.3.1.1. Kur'ân

Şüphesiz Cürçânî de bütün ulema gibi Kur'ân'ı İslami ilimlerin değişmez ilk kaynağı olarak görmektedir. Cürçânî İslam fıkhının da ilk kaynağı olan Kur'ân'ı lügat anlamını vermeksizin doğrudan; “Kur'ân; Resulullah'a (s.a.v) indirilmiş; mushaflarda yazılmış, kendisinde şüphe olmayan mütevâtir yolla ondan nakledilmiş [kitaptır.]”, şeklinde izah

⁵¹ Cürçânî, *Kitâbü't-Ta'rîfât*, 28.

⁵² Cürçânî, (*Kitâbü't-Tarifât*) *Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü*, 23.

⁵³ Bu üçlü tasnif hakkında Kınalızade Ali Çelebi (ö. 976/) müstakil bir risâle kaleme almıştır. Risâle için bk. Orazsahet Orazov, “Hanefî Fıkıh Edebiyatının Tasnifi: Kınalızade Ali Çelebi'nin Risâle Fî Beyâni'l-İstılâhâtî'l-Mütedâvilât Fî Kütübî'l-Fıkh Adlı Risalesinin Tahlili, Tahkiki Ve Çevirisi”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 37 (2021), 375 vd.

⁵⁴ Mukaddime bölümü bk. Şeybânî, *el-Asl*, 44.

⁵⁵ Mukaddime bölümü bk. Şeybânî, *el-Asl*, 44.

etmektedir.⁵⁶ Cürçânî *et-Ta'rifât*'ta Ehl-i Hakk'a göre de Kur'ân'ın tanımını yapmış ancak 'Ehl-i Hak' ifadesi ile kimleri kastettiğini açıklamamıştır.⁵⁷ O, Kur'ân'ı Ehl-i Hakk'a göre "bütün hakikatleri toplayan ledünni icmalî bir ilim" olarak tanımlamaktadır.⁵⁸ Cürçânî'nin Kur'ân'ı bir 'ilim' olarak tanımlaması mecâzi olmalıdır, buradan anlaşılabilir; kesinliğinde şüphe olmayan mütevâtir bir yol ile inen Kur'ân'ın bütün hakikatleri içeren ledünni ve icmalî bir kitap olduğudur. Cürçânî'nin ilim ifadesini kullanması Kur'ân'ın hakkı batıldan ayıran özelliğini, ledünni ifadesini kullanması da Kur'ân'daki bilgilerin Yüce Allah katından olduğu, kulların müdahalesi ile oluşan bilgiler olmadığını açıklar mahiyettedir. İcmalîlik kelâm, ehl-i hak kelimeler ve tasavvuf, ledünnilik ifadesi ise daha çok tasavvuf literatürüne dair kullanımlardır. Dolayısıyla burada tasavvuf ile kelâm kavramlarının birlikte kullanıldığı bir tanımın yapıldığını söyleyebiliriz.

Kur'ân-ı Kerîm'in mahiyeti konusunda kelâmcılar ile fukahânın iki farklı yaklaşım sergiledikleri bilinmektedir. Klasik fıkıh usûlü eserlerinde Kur'ân, insanlara tevatüren ulaştığı ilâhî bir kelâm olması yönüyle ele alınır.⁵⁹ Kelâmcılar ise Kur'ân-ı Kerîm'i onun Allah kelâmı olması yönüyle söz konusu ederler. Bu anlamda fukahânın yaklaşımı Kur'ân'ın insanlara ulaştığı ve onlara gözüktüğü halini dikkate alırken, kelâmcıların yaklaşımı Kur'ân'ın daha çok Allah ile olan irtibatını vurgulamaya yöneliktir.⁶⁰ Cürçânî'nin yaptığı tanımda ise, *et-Ta'rifât*'ın başka yerlerinde "kavluhu teala"⁶¹ ifadesi geçse de, bu hususlar çok açık görüldüğünden olmalı ki Kur'ân'ın kavli-i teâlâ olduğuna ve bu kavlin Arapça olduğuna dair efradını cami' bir açıklamaya yer verilmemektedir. Yukarıda verildiği üzere Cürçânî, Kur'ân'ın mütevâtir yolla nakledildiğini ifade etmekle fukahânın, Hz. Peygamber'e (s.a.v) vahiy ile indirildiğine yer vermekle de kelâmcıların Kur'ân'ı tanımlamasına yaklaşmış olmaktadır. Yapılan tanımlar Cürçânî'nin fıkıh ve kelâm ağırlıklı uzman kişiliğine burada da işaret etmektedir.

2.3.1.2. Sünnet

et-Ta'rifât'ta İslam Hukukunun ikinci kaynağı sünnet ile ilgili tanım ve izahlar biraz daha fazladır. Bu eserde sünnet ile ilgili farklı izahların yapılmış olduğu, aynı isimde (es-Sünnet), iki madde vardır. Bu maddelerde öncelikle sünnetin lügat anlamı verilmiştir. Birinde sünnetin "beğenilsin veya beğenilmesin tutulan yol" anlamına geldiği, diğerinde ise sünnetin "âdet" anlamına geldiği ifade edilir.

⁵⁶ Cürçânî, *Kitâbü't-Ta'rifât*, 181.

⁵⁷ Sünni âlimler arasında bu tabiri ilk kullananın Eş'ari olduğu bilinmektedir. Daha sonra gelen Sünni alimler genel anlamda Ehl-i Hâk'ı; Allah katında gerçek olan şeylere kesinliği olan delillerle bağlananlar şeklinde kullanmışlardır. bk. Salih Sabri Yavuz, "Ehl-i Hak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 12/512.

⁵⁸ bk. Cürçânî, *Kitâbü't-Ta'rifât*, 181.

⁵⁹ Tahsin Görgün, "Kur'ân (Mahiyeti Bölümü)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/388.

⁶⁰ bk. Görgün, "Kur'ân (Mahiyeti Bölümü)", 26/388.

⁶¹ bk. Cürçânî, *Kitâbü't-Ta'rifât*, 220.

Cürcânî sünnete yol anlamını verdiği ilk kısımda sünneti “şer’î anlamda; farz ve vacip olmaksızın dinde tutulan yol” olarak tanımlamaktadır. O’na göre üzerinde devam edilen bu yol ibadet yoluysa buna “sünnet-i hüdü”, üzerine devam edilen bu yol âdet için ise buna “sünnet-i zevâid” denilir.

Sünnet’i âdet olarak ele aldığı ikinci kısımda ise yine “şer’î anlamda sünneti; Hz. Peygamber’den (s.a.v.) sadır olan söz veya fiil veya takrîr ile Hz. Peygamber’in (s.a.v.), vâcib olmaksızın üzerinde devam ettiği şeyler arasında müşterek bir kavram” olarak tanımlamaktadır.⁶²

et-Ta’rîfât’ta sünnet, ilmihal kitaplarında geçtiği gibi ‘hüdü’ ve ‘zevâid’ olmak üzere iki şekilde değerlendirilmekte, tanımları yapılmakta ve hükümlerine yer verilmektedir. Buna göre sünnet-i hüdü; terkedilmesi mekruh ve kötü sayılan ve yapılması dini tamamlayan sünnettir. Sünnet-i zevâid ise terkedilmesi mekruh ve kötü sayılmayan ancak yapılması iyi sayılan (Hz. Peygamber’in (s.a.v.) oturup kalkma, yiyip içme ve giyimindeki tutum ve davranışı gibi) sünnet olarak ele alınmaktadır.⁶³

Cürcânî sünnet-i hüdü’ya sünnet-i müekkele denildiğini, hükmünün dünyada yapılması istenilen vâcib gibi olduğunu ancak vâcibi terk edenin cezalandırıldığını fakat sünnet-i hüdü’yu terk edenin cezalandırılmadığını dile getirmektedir.⁶⁴

et-Ta’rîfât’ta sünnet-i hüdü (sünnet-i müekkele) için ezan, kamet, revâtib sünnetler, bir görüşe göre mazmaza ve istinşak gibi örnekler verilirken, sünnet-i zevâid için de; tek başına namaz kılanın ezan okuması, misvak kullanmak ve namazdaki bilinen fiiller şeklinde örnekler verilmektedir.

Tâbiîn fakihlerinden Ebu Abdillâh Mehkuh b. Ebû Müslim el-Hüzelî (ö. 112/730) sünneti işlenmesi doğru yolu izleme (hüdü), terkedilmesi dalâlet; işlenmesi hasen (iyi) olmakla beraber terkedilmesinde sakınca bulunmayan sünnet şeklinde ayırmış, Hanefî usûlcüleri de bu ayrımı benimseyerek ilkinde sünnetü’l-hüdü, ikincisine de sünnetü’z-zevâid adını vermişlerdir.⁶⁵ Sürekli yapıp yapılmaması açısından sünnetin müekkele ve gayr-ı müekkele şeklindeki farklı bakış açısına dayalı ayrımına rağmen Cürcânî’nin *et-Ta’rîfât*’ta sünnetü’l-hüdü’yu sünnet-i müekkele ile aynı görmesi dikkat çekmektedir.

et-Ta’rîfât’ın sünnet maddelerinde ‘gayr-ı müekkele sünnet’ten söz edilmemesi dikkat çekmektedir. Durum böyle olsa da Cürcânî’nin sünnete dair açıklama, örnek ve hükümler için yaptığı izahların güncel eserlerde yer alan bilgilerle benzeştiği görülmektedir.

⁶² Cürcânî, *Kitâbü’t-Ta’rîfât*, 127.

⁶³ bk. Cürcânî, *Kitâbü’t-Ta’rîfât*, 127-128.

⁶⁴ bk. Cürcânî, *Kitâbü’t-Ta’rîfât*, 128.

⁶⁵ Ferhat Koca, “Sünnet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/155.

2.3.1.3. İcmâ

Hız Peygamber'den (s.a.v.) sonra yaşamış müctehidlerin şer'î bir meselede görüş birliği yapması olarak bilinen icmâ, İslam fıkıh usûlünün asli kaynaklarına tâbi bir delildir.

et-Ta'rîfât'ta icmânın önce lügat, sonra da istilâh anlamı verilmektedir. Burada icmânın lügat olarak "azm" ve "ittifak" anlamlarına geldiği kaydedilir. İstilah olarak ise, "bir asırda ümmet-i Muhammed'den (s.a.v.) olan müctehidlerin, dini bir konuda ittifak etmeleri" olarak tanımlanmaktadır.⁶⁶

Yaptığımız taramada Cürçânî'nin icmâ için yaptığı istilâhî tanımın daha önce Ebu Abdillah Şemsuddin el-Kirmânî (ö. 786/1384) tarafından yapılmış olduğu tespit edildi.⁶⁷ Cürçânî'den hemen önce yaşamış ancak kendisi ile akran sayılabilecek bir âlimin eserinde aynı tanımın yer alması *et-Ta'rîfât*'ta yer alan tanımların hangi zeminde hazırlanmış olduğuna dair fikir vermesi açısından önemlidir.

İcmânın *et-Ta'rîfât*'taki istilâhî tanımında müctehidlerin ittifak ettikleri konunun "dini bir konu" olması hususundan kastedilen; dinin muamelata dair parçası olan şer'î ve ameli boyutu olmalıdır. Nitekim tanımda müctehid ifadesinin kullanılması ve "icmâ-ı mürekkeb" kavramının açıklanmasında ele alınan meselelerin şer'î ve ameli meseleler olması⁶⁸ da bu düşünceleri doğrulamaktadır.

Fıkıh usûlüne dair kitaplar icmâdan söz ederken icmânın şartlarını zikrederler.⁶⁹ Cürçânî'nin istilâhî anlamını verdiği icmâ tanımı da ana hatları ile neredeyse tüm şartlarını ihtiva eden bir tanımdır.

et-Ta'rîfât'ta "ehlül'-hal ve'l-akd"ın, bir konu üzerinde tam azmi (kesin kararı) anlamında icmâ tanımı da zikredilmektedir.⁷⁰ Ehlül'-hal ve'l-akd Arapça tabirinden de anlaşıldığı gibi işleri çözmeye ve düğüm atmaya ehil âlim, yönetici ve itibar sahibi insanlardan müteşekkil bir şevket ehli (güçlü) heyeti ifade etmektedir.⁷¹ Bu fıkıh terimi, İslam siyaset literatüründe imamın seçilmesi ve azlinde yetkili olan ve bu anlamda belli vasıfları⁷² taşıyan heyeti ifade etmektedir.⁷³ İslam Hukuku kaynaklarında devlet başkanını

⁶⁶ bk. Cürçânî, *Kitâbü't-Ta'rîfât*, 8.

⁶⁷ bk. Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî (ö.786/1384) el-Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derârî fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Daru İhyâ'it-Turâsî'l-Arabi, 1356), 25/75.

⁶⁸ Örnekler için bk. Cürçânî, *Kitâbü't-Ta'rîfât*, 8.

⁶⁹ bk. Zakiyüddin Şâban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-Fıkıh)*, çev. İbrahim Kâfi Dönmez (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2017), 136-137.

⁷⁰ *Ta'rîfât*'ın elimizdeki basımında ehlül'-hâl ve'l-'akd ifadesinin sehven ehlül'-hal ve'l-haram ve'l-'akd şeklinde "haram" ifadesinin geçtiği görülmektedir. Ancak bu kelimenin baskı hatası veya istinsah esnasında sehven yazılmış olabileceği kanaatindeyiz. bk. Cürçânî, *Kitâbü't-Ta'rîfât*, 8.

⁷¹ bk. Heyet, "Ehlül'-hal ve'l-'akd", *el-Mevsû'atü'l-fıkhiyye* (Kuveyt: Kuveyt Vakıflar ve Din İşleri Bakanlığı, 1406 1986), 7/115.

⁷² Devlet başkanı veya imamı seçen cemaatin taşınması gereken vasıflar için bk. Ebû Yâla Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Halef b. el-Ferra, *el-Ahkâmu's-sultâniyye* (Mektebu'l-i'lami'l-İslâmî, 1406), 19.

⁷³ bk. Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed Mâverdî, *el-Ahkâmu's-sultâniyye*, thk. Ahmed Mübarek el-Bağdâdî (Kuveyt: Mektebe Daru İbn Kuteybe, 1899), 6; Yahya Solmaz, "Hilâfet Yönetim Sisteminde Halifenin Göreve

seçen vasıflı cemaatin kaç kişiden teşekkül edeceği ve imamı seçmelerini bağlayıcı kılan sayı ve durumlar ile ilgili farklı değerlendirmeler yapılmıştır.⁷⁴

et-Ta'rifāt'ta icmâ ile ilgili geçen bir diğer kavram "icmâ-ı mürekkeb"tir. Ebû'l-Fazl Burhanuddin en-Nesefî'nin (ö.710/1310), "iki değişik illete dayanarak iki farklı tarafın görüş birliğine varmaları", Nizamuddin eş-Şâşî'nin (ö. 344/956)⁷⁵ ise "illette ihtilaf olmakla birlikte bir olayın hükmü üzerinde görüş birliğine varılması" anlamına geldiğini ifade ettiği icmâ-ı mürekkeb'i,⁷⁶ Cürçânî; "me'hazında (alındığı kaynakta) ihtilaf etmekle beraber hükümde ittifaktan ibarettir" şeklinde tanımlar.⁷⁷ Bunu açıklarken şu örneği verir; "kusmak ve kadına dokunmak gibi tahareti bozan iki farklı durum beraberce bulunduğu, taharetin (abdestin) bozulduğu konusunda icmâ vardır. Ancak tahareti bozan bu durumun kaynağı Hanefîler'e göre kusmak olurken, Şâfiî'ye göre dokunmaktır. Şayet Şâfiî'ye göre kusmanın tahareti (abdesti) bozucu olmadığı takdir edilirse, biz (Hanefîler) kabul etmeyiz. Durum böyle olunca icmâ kalmaz. Şayet dokunmanın tahareti bozucu olmadığı takdir edilirse, bunu da Şâfiî kabul etmez, bu durumda da icmâ kalmaz" demektedir.⁷⁸

Bilindiği gibi Şâfiî mezhebinde az veya çok fark etmeksizin kusmak, Hanefî mezhebinde ise kadınlara mutlak anlamda dokunmak abdesti bozan sebepler arasında görülmezken, buna mukabil Şâfiî mezhebinde kadına dokunmak, Hanefî mezhebinde de ağız dolusu kusmak abdesti bozan nedenler arasında yer almaktadır. Bu iki farklı terkip bir olayda içtima ettiğinde, yani bir insan kusarken kadına dokunmuşsa veya kadına dokunurken kusmuşsa bu durumda nedenler farklı olsa da her hâlükârda abdestin bozulacağı hükmünde görüş birliği oluşmaktadır. Burada abdesti neyin bozduğuna yönelik iki farklı illet söz konusu olmaktadır. Dolayısıyla bazılarına göre iki farklı illete dayalı hüküm birliği ortaya çıkmaktadır. *et-Ta'rifāt*'ta Cürçânî'ye göre ise bir olayda kaynakları nedeniyle farklı değerlendirilen iki hususun bir araya gelmesi durumunda (mürekkeb durum) ortaya çıkan olayda ortak bir hükme varılması durumuna icmâ-ı mürekkeb denmektedir. Burada gerek Burhanuddin en-Nesefî ve Nizamuddin eş-Şâşî'nin 'illet farklılığı' vurgusu yerine Cürçânî'nin 'me'haz ihtilafına' vurgu yapması dikkat çekmektedir.

Gelmesinde Seçimin Yeri -Ehlül'l-Hall ve'l-Akd Modeli-", *Usul İslam Araştırmaları* 37/37 (ts.), 152.

⁷⁴ bk. Mâverdü, *el-Ahkâmü's-sultaniyye*, 6.

⁷⁵ Şâşî ismiyle iki fakih ön plana çıkar, birisi Şâfiî mezhebine bağlı Kaffal diye şöhret bulan Ebu Bekir Muhammed b. İsmail (ö. 413/1022), diğeri ise Hanefî mezhebine mensup Ebû Ali Ahmed Muhammed b. İshak eş-Şâşî'dir. Burada sözünü ettiğimiz Ebû Ali eş-Şâşî'dir. bk. Ali Pekcan, "Usûlü's-Şâşî (İlk Klasik Hanefî Usûl Eseri (I) Olarak Bilinen 'Usûlü's-Şâşî' Adlı Eserin Müellifi ve Muhtevası Üzerine Bir Değerlendirme", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 2 (2003), 267-268.

⁷⁶ en-Nesefî ve eş-Şâşî'nin İcmâ-ı mürekkeb tanımları için bk. Rüstem Azamatov, "İslam Hukuk Metodolojisinde Mürekkeb İcmâ Kavramının Mâhiyeti", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 29 (2017), 39; Fıkıh ve Hukuk Terimleri sözlüğünde icmâ'ı mürekkeb için şu tanım verilmektedir; "İzahta ihtilaf bulunulmasına rağmen hüküm üzerinde icmâ olması", tanım için bk. Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri* (İstanbul: Emin Yayınları, 2010), 225.

⁷⁷ Cürçânî, *Kitâbü't-Ta'rifât*, 8.

⁷⁸ Cürçânî, *Kitâbü't-Ta'rifât*, 8.

Cürçânî'nin icmâ-ı mürekkeb için yaptığı tanımları benzer şekilde çağdaşı Molla Fenâri de yapmaktadır. *Fusûlü'l-bedâyi'* isimli eserinde Molla Fenâri icmâ-ı mürekkebi, "hükümde ittifak illette ihtilaftır, sanki o iki illetin terkiibinden oluşmaktadır",⁷⁹ şeklinde ifade etmektedir.

2.3.1.4. Kıyas

Şer'î delillerden biri olan kıyas konusuna Cürçânî *et-Ta'rifât*'ında genişçe yer vermektedir. *et-Ta'rifât*'ta mantıkçılara ve usûl ehline göre iki ayrı kıyas tanımlanmakta, kıyasın celî ve hafî şekillerine temas edilmektedir.

Cürçânî mantık ehline göre kıyası 'kaziyelerden derlenmiş bir kavil' olarak tanımlar ve şunu örnek olarak getirir; "Âlem değişkendir ve her değişken de hâdistir" ifadesi iki kaziyeden (önermeden) oluşturulan bir kavildir (sözdür/ifadedir), bu iki önerme kabul edildiği takdirde zatı itibariyle âlemin de hâdis (sonradan yaratılan) olması neticesi zorunlu olarak doğar. *et-Ta'rifât*'ın kıyas maddesinde Cürçânî mantıkçılara göre yaptığı kıyas tanımından sonra usûlcülere göre de kıyası tanımlamakta ve izah etmektedir. Cürçânî yaptığı tanımın mantıkçılara göre mi veya usûl ehline göre mi olduğunu kendisi bizzat ifade etmektedir.

Cürçânî usûlcülere göre kıyası; القياس ابانة مثل حكم المذكورين بمثل علته في الآخر "mezkûreyinin (zikredilen iki meselenin) hükmünün mislini (benzerini) diğer birinde yer alan illetinin misline (benzerliğine) dayanarak açığa çıkarmaktır" şeklinde tanımlamaktadır.⁸⁰ Elimizde mevcut matbu *et-Ta'rifât* eserlerinde bulunmaması⁸¹ ile birlikte *et-Ta'rifât*'ın bazı yazmalarında ve kıyasın bu şekildeki tanımını ele alan daha eski tarihli diğer birçok eserde⁸² ifadesi مثل حكم أحد المذكورين بمثل حكم المذكورين "mezkûreyinin (iki mezkûrun) hükmünün mislini" değil de, "mezkûreyinden (iki mezkûrdan) birinin hükmünün mislini açığa çıkarmak" anlamına gelmektedir. Burada geçen "hükmün misli" ifadesi ortaya çıkarılacak olan "hükmün aynı" olmadığını, açığa çıkarılacak olan "hükmün misli" olduğu için bunun da fer'e ait olacağını anlaşılmaması zaruridir. Bu minvalde *et-Ta'rifât*'ın bazı mahtutlarında⁸⁴ geçen ifadeye göre kıyas "asıl

⁷⁹ bk. Şemseddin Muhammed b. Hamza (834 h) Molla Fenâri, *Fusûlü'l-bedâyi' fi usûli's-Şerâi'*, thk. Muhammed Hüseyin Muhammed Hasan İsmâil (Beyrut: Daru'l-kutubi'l-ilmiyye, 2006), 2/296.

⁸⁰ القياس ابانة مثل حكم المذكورين بمثل علته في الآخر bk. Cürçânî, *Kitâbü't-Ta'rifât*, 190; القياس ابانة مثل أحد المذكورين بمثل حكم المذكورين şeklinde tanım Maturidi'ye nisbet edilmekte ve şöyle bir anlam verilmektedir: "İki mezkûrdan birinin hükmünü (hükmün mislini) ortak illete dayanarak (illetin misliyle) ötekinde beyan etmektir." bk. H. Yunus Apaydın, "Kıyas", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/530-531.

⁸¹ bk. Cürçânî, *Kitâbü't-Ta'rifât*, 190; bk. Ali İbn Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf Cürçânî, *Mu'cemu't-Ta'rifât*, thk. Muhammed Sıddîk Mişşavi (Kahire: Daru'l-Fadile, ts.), 152.

⁸² Örnek için bk. Ebû Bekr Alâüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed (ö. 539/1144) es-Semerkanî, *Mizânü'l-usûl fi netâ'ici'l-ukûl*, thk. Muhammed Zeki Abdulber (Katar: Metabi' ed-Devha el-Hadise., 1404), 554.

⁸³ bk. Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed (ö. 730/1330) el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr fi şerhi Usûli'l-Pezdevî* (İstanbul: Şeriketu Sahafeti'l-Osmaniyye, ts.), 3/268.

⁸⁴ Seyyid Şerîf Cürçânî, *et-Ta'rifât* (Süleymaniye Kütüphanesi, 03202), Kıyas Maddesi; Seyyid Şerîf Cürçânî, *et-*

meseledeki illetin misline (ortak illet) istinaden, mezkûreynden birinin (fer'i meselenin) hükmünün mislini (benzerliğini) açığa çıkarmaktır" şeklinde ifade edilebilir.

Yaptığımız taramada usûlcülere göre verilen kıyasın bu şekildeki tanımının Cürçânî'den önce mevcut olduğunu tespit ettik. Bu anlamda Alaüddin Semerkandî *Keşfu'l-esrâr* isimli Pezdevî'nin usûlü üzerine yazdığı şerh eserinde bu tanıma yer vermekte ve bu tanımın Ebu Mansur'dan (el-Matürîdî) nakledildiğini bizzat ifade etmektedir.⁸⁵ Bu kıyas tanımının Ebu Mansur el-Matürîdî'ye ait olduğu Cürçânî'nin akranı Teftâzânî'nin eserinde de açıkça ifade edilir.⁸⁶ Bunun yanında el-Hidaye şerhlerinde özellikle Cürçânî'nin Mısır'da ders okuduğu hocası Babertî'nin el-Hidâye'ye yaptığı İnâye isimli şerhinde de *et-Ta'rifât*'ta geçen kıyas tanımını aynı şekilde yer almaktadır.⁸⁷

Cürçânî'nin *et-Ta'rifât*'ta kıyas için "ibane" lafzını kullanması kıyas anlayışını ortaya çıkarması açısından dikkat çekicidir. Zira "ibane" kelimesi açıklama, izah etme, ortaya çıkarma gibi anlamlara geldiği için kıyasın yeni bir hüküm getirmediğini, var olan hükümü izah anlamına geldiğini ifade etmektedir. Nitekim Cürçânî de ilgili maddede bu lafzı tercih etmesindeki amacının ispat anlamının oluşmaması için olduğunu ve "kıyasın hükmün muzhiri olduğunu, müsbiti olmadığını" bizzat dile getirmektedir.

Cürçânî kıyas maddesindeki şu ifadesinde ذكر مثل الحكم و مثل العلة احتراز عن لزوم القول بانقال الاوصاف hükmün ve illetin misli ("misli'l- hükm ve misli'l-illet") lafızlarının zikredilmesini, 'vasıfların intikali' sözünün gerekliliğinden kaçınmak için olduğunu ifade etmektedir. Buradaki ifadede Cürçânî'nin kıyas işleminde helal, haram, vücut, mekruh gibi asıldaki vasıfların fer'e, ta'diye olarak ifade edilen intikalini zorunluluk olarak görmediği anlaşılmaktadır. Cürçânî ile aynı kıyas tanımına yer veren Semerkandî'nin yaptığı açıklamalar da Cürçânî'nin görüşünü destekler niteliktedir. Semerkandî kıyas tanımında "hükmün misli" ifadesinin kullanılmış olmasının gerekçesini şöyle izah eder⁸⁸;

Haramlık, helallik, vücut ve cevâz gibi hükümlerin yanı sıra illet de asla ait vasıflardır. Bunların aynı, aslın dışında bir yerde tasavvur edilemez. Ama misilleri tasavvur edilebilir. Şöyle ki illetin misli fer'de mevcut olduğu takdirde, aslın hükmünün misli fer' için sâbit olur.⁸⁹

Bilindiği gibi Hanefî usûlcüleri illetin hükmünü veya işlevini; nassın hükmünün, hakkında nas bulunmayan fer'a geçirilmesi, şeklinde izah ederken, Şâfiî usûlcüleri ise illetin hükmünü, nassın hükmünün nassın düzenlemiş olduğu olaya bağlanmasından ibaret görüp bunun başka olaylara geçişli olmasını gerekli görmezler.⁹⁰ Bu bağlamda Cürçânî ve

Tâ'rifât (Süleymaniye Kütüphanesi, 03198), Kıyas Maddesi.

⁸⁵ bk. el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr fi şerhi Usûli'l-Pezdevî*, 3/268.

⁸⁶ bk. Sa'duddîn et-Teftâzânî (ö. 792 h) *et-Telviḥ ale't-Tavdih li metni'l-Tenkîḥ fi usûli'l-fikh* (Mısır: Matbaatu Ali Sabih, 1957), 2/106.

⁸⁷ bk. Ekmeleddin el-Bâbertî (ö. 786/1384), *el-İnâye* (Mısır: Mektebetu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1389), 1/42.

⁸⁸ es-Semerkandî, *Mizânü'l-usûl fi netâ'ici'l-ukûl*, 554.

⁸⁹ Zuhâl Dağ, "Alâeddîn Semerkandî'nin Kıyas Anlayışı", *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 13/1 (2021), 450.

⁹⁰ bk. İbrahim Kafi Dönmez, "İllet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul, 2000), 22/119.

Semerkandî'nin kıyasta ta'diye'yi zorunluluk anlamında gerekli saymadıklarını tespit etmemiz mümkündür.

Cürçânî kıyas tanımında 'asıl' ve 'fer' gibi bir ifade yerine "mezkûreyn" ifadesi kullanması dikkat çekmektedir. Cürçânî bu lafzı kıyasın iki mevcut ve iki ma'dum arasındaki kıyası kapsamaması için tercih ettiğini ifade etmekte ancak bunların izahlarını yapmamaktadır. *et-Ta'rîfât*'ta geçen usûlcülere göre kıyas tanımı haricinde kıyas ile ilgili diğer bazı izahların da hemen hemen aynı şekilde Semerkandî'nin *Mizanu'l-usûl* isimli eserinde yer aldığını tespit ettik. Dolayısıyla Cürçânî'nin özetle sunmuş olduğu ifadelerin daha doğru değerlendirilmesi açısından Semerkandî'nin kıyasa dair izahlarına burada da bakmak faydalı olacaktır. Semerkandî eserinde asıl ve fer' kavramlarını eleştirir tarzda alırken bu ifadelerin kullanılması durumunda tanımın, ma'dûmun ma'dûma kıyasını kapsayıcı olmayacağını çünkü asıl'ın, kendisine başka bir şeyin bina edildiği; fer'in de başka şey üzerine bina edilen şeye verilen bir isim olduğunu, ma'dûmun ise 'şey' olarak isimlendirilemeyeceğini, ifade etmektedir.⁹¹

et-Ta'rîfât'ta Cürçânî kıyas ile ilgili önemli bir rükün olan illet ve illetin hükmü olarak görülen ta'diye ve bir de illet ile ilişkili ta'lil kavramlarına da yer vermektedir. O illeti şer'î anlamda, "kendisi sebebiyle, kendisiyle beraber hüküm vermek vâcip olan şeyden ibarettir,"⁹² şeklinde tanımlamaktadır. Cürçânî'nin "ta'lil" maddesinde illetin istidlalden farkını izahı dikkat çekicidir. Şöyle ki;

"Zihnin, müessirden esere intikal etmesidir. Zihnin, ateşten dumana intikal etmesi gibi. İstidlal ise, zihnin, eserden müessire intikal etmesidir. Denildi ki: Ta'lil, gerek tam olsun, gerekse eksik olsun, bir şeyin sebebini açıklamaktır. Doğru olan şudur ki: Ta'lil, eseri isbat için müesserin sübutunu takrir etmektir. İstidlal ise, muessiri isbat için, eserin sübutunu takrir etmektir."⁹³

et-Ta'rîfât'ta Cürçânî fıkıh açısından iki çeşit kıyastan söz eder. Bu anlamda kıyasın zihinlerin hemen anladığı şekilde celi ya da aksine zihnin hemen anlayamadığı şekilde hafi olabileceğini, bunun da istihsân olarak isimlendirildiği, lakin istihsânın hafi kıyastan daha genel bir anlam taşıdığını ifade etmektedir.

Cürçânî'ye göre her hafi kıyas aynı zamanda istihsândır, ancak her istihsân hafi kıyas değildir çünkü istihsân bazen, nass, icmâ ve zaruret ile sabit olan şeye denilir, fakat ona göre çoğunlukla 'istihsân' denildiği zaman bununla hafi kıyas kastedilir.⁹⁴

⁹¹ bk. es-Semerkandî, *Mizânü'l-usûl fi netâ'ici'l-'ukûl*, 554; bk. Dağ, "Alâeddîn Semerkandî'nin Kıyas Anlayışı", 450.

⁹² Cürçânî, (*Kitabü't-Tarifât*) *Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü*, 155.

⁹³ Cürçânî, (*Kitabü't-Tarifât*) *Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü*, 62.

⁹⁴ Kıyas ile ilgili tanım ve açıklamalar için bk. Cürçânî, *Kitâbü't-Ta'rîfât*, 190.

Cürcânî'nin *et-Ta'rifât*'ta kıyas madde başlığından sonra alfabetik olarak "kıyasu'l-istisnâî", "kıyasu'l-iktirâni" ve "kıyasu'l-müsavât" olarak yer verip tanımladığı maddeler mantık ilmine dairedir.⁹⁵

Görüldüğü gibi Cürcânî kıyas delilini alırken hem mantık ilminin hem de fukahânın tanımladığı şekilde kıyası izah etmektedir. Dolayısıyla Cürcânî burada fikhî kıyas yanında mantikî kıyası da kabul etmiş olduğunu göstermiş olmaktadır.

2.3.1.5. İstihsân

İsmlendirilmesi, tanımı, türü ve işlevi açısından çokça tartışma konusu olan istihsân, *et-Ta'rifât*'ta geçen fıkıh delillerinden diğer biridir. *et-Ta'rifât*'ta istihsânın önce lügat, sonra da ıstılâhî anlamı verilmektedir. *et-Ta'rifât*'ta lügat anlamına göre istihsân; bir şeyi kabul etmek ve onun iyi/güzel olduğuna inanmaktır. Fıkıh terimi olarak ise; "açık (celi) kıyasa aykırı olan ve ondan daha kuvvetli olduğunda kendisi ile amel edilen dört delilden birinin adı" olarak tanımlanır.⁹⁶

Cürcânî'ye göre istihsân çoğunlukla celi kıyastan daha kuvvetli olur ve böylece müstahsen bir kıyas olarak ifade edilir. Nitekim Yüce Allah ayet-i kerimede meâlen "...Söylenenleri dinleyip de en güzeline uyan kullarımı müjdele!..."⁹⁷ buyurarak söylenenlerin dinlenilmesi ve en güzeline uyulması istenmektedir.

et-Ta'rifât'ta istihsân için yapılan diğer bir tanım da; kıyası terk etmek ve insanlar için daha kolay ve uygun olanı almaktır (الاستحسان هو ترك القياس والخذ بما هو ارفق للناس)⁹⁸ ibarede yer alan ارفق ifadesi için 'en kolay, en yumuşak, en uygun, en yararlı, en merhametli olan' anlamlarını vermek mümkündür.

2.3.1.6. Örf

et-Ta'rifât'ta yer verilen bir diğer fikhî delil *örf* delilidir. İnsanlar arasında devamlılık kazanarak selim insanların fitrat ve tabiatları tarafından kabul gören, bir nassa veya daha önceki bir icmâa muhalif olmayan söz veya fiillere *örf* denilmektedir.⁹⁹

Cürcânî örfün bir hüccet olduğunu ifade etmektedir.¹⁰⁰ *et-Ta'rifât*'ta örfü; akılların şehadeti ile nefislerin istikrar bulduğu ve tabiatların kabul ederek aldığı şey olarak; âdeti ise insanların, akılların hükmüne göre devam ettikleri ve her seferinde tekrarladıkları şeyler (söz, davranış ve uygulamalar) olarak tanımlanmaktadır.¹⁰¹

⁹⁵ bk. Cürcânî, *Kitâbü't-Ta'rifât*, 190-193.

⁹⁶ Cürcânî, *Kitâbü't-Ta'rifât*, 18.

⁹⁷ *Kur'an Yolu Meâli (Tam Sayfa Meâli)* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2018), Zümer 39/17-18.

⁹⁸ bk. Cürcânî, *Kitâbü't-Ta'rifât*, 18.

⁹⁹ M. Sellâm Medkûr, *İslam Hukuku Başlangıcı*, çev. Ruhi Özcan (İstanbul: Nun Yayıncılık, 1995), 140.

¹⁰⁰ Cürcânî, *Kitâbü't-Ta'rifât*, 154.

¹⁰¹ Cürcânî, *Kitâbü't-Ta'rifât*, 154.

Cürçânî âdete göre örfün daha çabuk anlaşıldığı görüşündedir. Cürçânî burada örf ve âdeti bir delil ve bir olgu olarak ele almaktadır.

et-Ta'rîfât'ta *el-örf* teriminden sonra alfabetik olarak gelen "el-örfi", "el-örfiyyetü'l-âmme" ve "el-örfiyyetü'l-hasse" maddeleri mantık ilmine dairdir.¹⁰²

2.3.1.7. İstishâb

et-Ta'rîfât'ta yer verilen bir başka şer'i delil istishâb delilidir. Burada istishâb'ın iki ayrı tanımı yapılmaktadır. Birincisinde istishâb; "Değiştiren bir durum bulunmadığından bir şeyi olduğu üzere (bulunduğu durumda) bırakmaktır." şeklinde tanımlanır. Diğerinde ise, "birinci zamana binaen hükmün ikinci zamanda da sabit olması", şeklindedir.¹⁰³ Bu ifadelerle bir konuda şimdiki zamanda sabit olan bir hükmün, onu değiştiren bir durum olmadığı sürece eskiden var olduğuna dayanarak, söz konusu hükmün şu anda da devam edeceği anlatılmak istenmektedir.

Şâfiî, Maliki ve Hanbeliler'in çoğunluğu istishâbı bir delil ve bir hüccet olarak kabul ederlerken, Hanefiler'in çoğunluğu¹⁰⁴ ise hükmün devam edeceğine dair istishâbın tek başına bir delil olmaya kâfi gelmediği görüşündedirler.

Cürçânî'nin istishâb için yaptığı tanımlardan yola çıkarak onun, Irak ve Horasan Hanefiler'ine göre istishâba daha olumlu yaklaştıkları bilinen¹⁰⁵ Maverahunnehir Hanefileri'ne daha yakın bir konumda olduğu söylenebilir.

2.3.2. et-Ta'rîfât'ta Müstakil Bir Terim Olarak Yer Almayan İslam Hukuku Delilleri

Yaptığımız tarama ve incelemede *Kitabu't-Ta'rîfât*'ta, fıkıh usûlü kitaplarında yer alan fikhî delillerden bazılarına, müstakil bir madde olarak yer verilmediği de ortaya çıkmaktadır. Tespit ettiğimiz deliller şunlardır:

- İstislah (maslahat-ı mürsele)
- Sedd-i zerâi'
- Şer'u men kablênâ
- Sahâbî kavli.

Cürçânî'nin birçok alanda birçok maddeye yer vermesine rağmen İslam Hukuku'nun bu önemli fer'i kaynaklarına neden yer vermediği, bu kaynaklara dair görüş ve düşüncelerinin neler olduğu hususu ayrı müstakil bir araştırmaya ihtiyaç duymaktadır.

¹⁰² bk. Cürçânî, *Kitâbü't-Ta'rîfât*, 154-155.

¹⁰³ bk. Cürçânî, *Kitâbü't-Ta'rîfât*, 22.

¹⁰⁴ bk. Ebû Amr Osman İbnü'l-Hâcib, *Şerhu Muhtasari'l-Müntehâ el-Usûli*, thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmâil (Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, 1424), 3/563.

¹⁰⁵ bk. Ali Bardakoğlu, "İstishâb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/378.

3. et-Ta'rîfât'taki Fıkhî Delillerin Tahlili

Cürcânî'nin *et-Ta'rîfât*'ında yer alan fıkhî delillerini incelediğimiz bu çalışmada yukarıda görüldüğü üzere Kitap, Sünnet, icmâ, kıyas, istihsân, örf ve istishâb olmak üzere *et-Ta'rîfât*'ta madde olarak toplam 7 fıkhî delile yer verilmektedir. Bu deliller ele alınırken bir kısmının lügat olarak tanıımı yapılmadan doğrudan ıstılah manası veya onun mahiyeti ile ilgili izahlar yapılmıştır. Bu anlamda Cürcânî kitap (Kur'ân), kıyas, istishâb ve örf delillerinin lügat anlamını vermeden delillerin mahiyeti ile ilgili bilgi ve tanımlara yer vermektedir. Sünnet konusunda ise, sünnet'in lügat ve şer'î anlamlarını vermekte, sünneti zevâid ve hüddâ (müekked) olarak ayırmakta ve bunların hükümlerini örneklerle destekleyerek açıklamaktadır.

Cürcânî ıstılahî manaları verirken kimi zaman 'ıstılahî olarak (şöyledir)' şeklinde belirtirken kimi zaman da bu şekilde zikretmeden izahlar yapmaktadır. Sistematik bir şekilde devam etmese de bazen ıstılah anlamlarından önce lügat anlamlarına da yer vermektedir. Bu minvalde Kur'ân, kıyas, örf ve istishâb delillerinin, "ıstılahî olarak şöyledir" şeklinde bir ifade kullanılmaksızın izahlarının yapıldığı görülmekte, sünnet izah edilirken de 'ıstılah olarak şöyledir' şeklinde bir ifade kullanılmamış olsa da 'şeriatıta şöyledir' ifadesi kullanılmaktadır. Ayrıca Sünnet, icmâ ve istihsân delillerinde ıstılah anlamından önce lügat anlamları verildiği görülmektedir.

Fıkhî usûlî kitaplarında yer verilen tâlî fıkhî delillerden sahabe kavli, mesâlih-i mürsele, sedd-i zerâi' ve şer'u men kablena delillerine *Târîfât*'ta Cürcânî'nin terim olarak yer vermediği anlaşılmaktadır. Bu terimlere neden yer vermediği bilinmemektedir. Ancak buna dair bazı ihtimallerden söz etmek mümkündür. *et-Ta'rîfât*'ın yazıldığı dönemde bu kavramların eski tarihli birçok eserde zikredildiği bilinmektedir. Bu durumda kavramların daha önceden teşekkül etmiş olduğunu söylemek yanlış olmaz. O halde bir ihtimal olarak bu kaynakların gözden kaçmış olabileceği düşünülebilir ki bu ihtimal Cürcânî gibi otorite bir âlim için çok zayıftır. Akla daha yatkın gelen ihtimal ise Cürcânî'nin takip ettiği itikadî ve fıkhî mezheplerin bu kaynaklara yaklaşımının onun üzerinde bıraktığı tesirdir. Bu ihtimal kaynakların yapılan izahlarında büyük oranda görülebilmektedir. Bununla birlikte Cürcânî'nin üzerinde tesir bırakmış olan bazı âlimlerin görüşleri de onun kaynakları kabulünde bir ihtimal olarak etkili olmuş olabilir. Buna İbn Hâcib örnek olarak gösterilebilir. Mesâlih-i mürsele konusunda İbn Hâcib, delilliliğine dair herhangi bir şahidin olmadığı, hakkında ne bir nas, ne de bir icmânın bulunduğu, dolayısı ile ona dayalı hükmün terettüp etmeyeceğini ifade eder.¹⁰⁶ İbn Hâcib'in *Muhtasarü'l-Münteha* isimli eserine yazılan şerhe bir haşiye yazmış olan Cürcânî'nin de bu anlamda İbn Hâcib ile benzer düşünmesi ihtimal dışı değildir. Kaldı ki bu konuda Şâfi'î Âmidi ve Hanbeli İbn Kudame'nin de İbn Hâcib'e muvafakat ettiği ifade edilmektedir.¹⁰⁷

¹⁰⁶ bk. (blog), 12 Şubat 2019. المصالح المرسله : المفهوم والمشروعية". مؤسسه محمد السادس للعلماء الأفاضل.

¹⁰⁷ bk. "المصالح المرسله".

Cürcânî *et-Ta'rîfât*'ta fikhî kıyas yanında mantıkî kıyasa da yer vermektedir. Bilindiği gibi mantıkî kıyas büyük ve küçük önerme (kaziye) ile bunlara bağlı sonuçtan (hüküm) oluşur. İlk iki önerme doğru olursa sonuç da zorunlu olarak doğru çıkacaktır.¹⁰⁸ Cürcânî kaziyeleri büyük ve küçük şeklinde ayırmaksızın bir arada dile getirmekte, izahında önce küçük önermeyi (alem hadistir) akabinde büyük önermeyi (her değişken de hadistir) dile getirmekte, daha sonra bu ikisinin doğru kabul edilmesi ile alemin de hadis olduğu sonucunun zorunlu olarak doğacağını ifade etmektedir.

Cürcânî *et-Ta'rîfât*'ta fikhî terim olarak "kavlu's-sahabe (sahabe kavli)" olarak bilinen delilden söz etmese de sahabenin örfi tanımına yer vermektedir. Bu anlamda "Sahabî; Hz. Peygamber'den (s.a.v.) bir şey rivayet etmemiş olsa da onu gören ve onunla uzun süre sohbet eden kimsedir" şeklinde tanımlanır. Ancak diğer bir görüşe göre de "sohbetin uzun süre olmasının" şart olmadığı, bunların da sahabî sayılacağı görüşünü aktarır.¹⁰⁹

Cürcânî izahlı terminolojik bir eser olan *et-Ta'rîfât*'ta sahabe kavlinin delilliğinden söz etmemiş olsa da *et-Telviḥ ilâ hakâiki't-Tenkih* isimli şerh/haşiye olan bu eser üzerine yazdığı haşiyesinde (*Hâşiyetü't-Telviḥ*) İmam Şâfiî'ye göre sahabe kavlinin hüccet olmadığına dair bir söyleme cevap sadedinde, İmam Şâfiî ile ilgili öne sürülen bu görüş veya durumun sahabe sözünün re'y ve içtihadı dayanması durumunda geçerli olduğunu, ancak bunun sahabenin nakli konularındaki kavilleri için geçerli olmadığını, bu şekildeki bir ifadeyi hiç kimsenin söylememiş olduğunu dile getirmiştir.¹¹⁰ Dolayısıyla İmam Şâfiî'ye isnad edilen sözün doğru aktarılmamış olduğunu ifade etmek istemiştir. *et-Ta'rîfât*'ta geçerse de burada kullanılan açık ifadelerden Cürcânî'nin sahabenin nakle dayalı sözlerini fikhî bir delil olarak benimsemiş olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Yukarıda görüldüğü üzere Cürcânî'nin fıkıh kaynaklarına dair yaptığı tanımları genel anlamda Hanefî fikhî bağlamında yaptığı anlaşılmalıdır. Yerinde ifade edildiği gibi onun icmâ-ı mürekkepteki açık ıkrarı ile fikhın öne çıkan dört kaynağı dışında yardımcı kaynak olarak isimlendirilen delilleri izahı (istihsân, örf vb.) bu konuda bizlere fikir vermektedir. Ancak delilleri izah ederken kelamcı/mantıkçılara dolayısıyla mütekelliminin tanım ve görüşlerine de yer vermesi, ayrıca Hanefîlerin çoğunun kabul etmediği istishâb gibi bir delili ele alması onun mezhep taassubundan uzak bir kişiliğinin olduğuna işaret etmektedir.

Sonuç

Birçok ilim dalı ile ilgili temel konuları içeren *et-Ta'rîfât* isimli eserinden Cürcânî'nin önemli fikhî birikime sahip çok yönlü bir âlim olduğu ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte Cürcânî'nin *et-Ta'rîfât*'ta fikhî delillerini değerlendirirken zaman zaman kelamcı yönünü yansıtmış olduğu görülmüştür.

¹⁰⁸ Mehmet Selim Aslan, "İslam Hukuku Metodolojisinde Mantıkî Kıyasın Delil Değeri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 35 (2020), 83-84.

¹⁰⁹ Cürcânî, *Kitâbü't-Ta'rîfât*, 137.

¹¹⁰ Haşiyedeki ifade için bk. Cürcânî, *Seyyid Şerif Cürcânî'nin Telviḥ Hâşiyesi*, 109.

Cürcânî'nin *et-Ta'rîfât*'ta şer'î delillerden, "kitap (Kur'ân-ı Kerîm)", "sünnet", "icmâ", "kıyas", "istihşân", "örf" ve "istihâb" delillerini madde halinde alfabetik olarak ele aldığı ve bunlara dair bilgiler verdiği tespit edilmiş, "mesâlih-i mürsele", "sedd-i zerâi", "şer'u men kablenâ" ve "sahabî kavli" delillerine ise madde olarak yer vermediği ortaya çıkmıştır.

Cürcânî'nin eserinde madde olarak yer verip yaptığı izahlardan bu fikhî delilleri kabul ettiği ortaya çıkmaktadır. Ancak *et-Ta'rîfât*'ta yer vermediği mesâlih-i mürsele, sedd-i zerâi, şer'u men kablenâ ve sahabî kavli gibi fikhî delilleri kabul edip etmediği veya bunlara dair yaklaşımı için daha geniş araştırmaya ihtiyaç olduğu ortaya çıkmıştır.

Cürcânî *et-Ta'rîfât*'ta bir delil olarak sahabe kavline yer vermemekle birlikte sahabînin örfi tanımını yaparak kim olduğunu izah etmektedir. *Haşiyetu't-Telviḥ* isimli eserinde kullandığı ifadelerden Cürcânî'nin, sahabenin sözlerinin nakillere dayanması durumunda kesin bir fikhî delil teşkil ettiği görüşünde olduğu anlaşılmaktadır.

Cürcânî'ye göre fıkıh kaynaklarının ilki olan Kur'ân', "bütün hakikatleri içeren ledünni ve icmali bir kitaptır", bu kaynak kesinliğinde şüphe olmayan mütevâtir yol ile inmiştir. Cürcânî'nin *et-Ta'rîfât*'ta yer verdiği Kur'ân tanımının fıkıh, kelâm ve tasavvuf sahaları ile ilişkili olduğu görülmüştür.

Cürcânî'ye göre İslam Hukuku'nun ikinci önemli kaynağı olan Sünnet'in hem "yol", hem de "âdet" anlamında iki farklı tanımı vardır. Cürcânî *et-Ta'rîfât*'ta sünnetü'l-hüdâ'yı sünnet-i müekkede ile aynı görmüş, sünnet maddelerinde gayr-ı müekked sünnetten söz etmemiştir.

Cürcânî'nin icmâ için yaptığı istilâhî tanımın daha önce Ebu Abdillah Şemsuddin el-Kirmânî (ö. 786/1384) tarafından yapılmış olduğu ortaya çıkmıştır.

Cürcânî *et-Ta'rîfât*'ta icmâ delilinden sonra güncel eserlerde pek yer verilmeyen icmâ-ı mürekkeb kavramına madde olarak yer verdiği görülmüştür. Cürcânî'nin mürekkeb icmâ tanımında "illet farklılığı"na değil de "me'haz ihtilafına" vurgu yapmakla bazı âlimlerden farklı düşündüğü ortaya çıkmıştır.

Cürcânî usulcülere göre kıyası, "asıl meseledeki illetin misline (ortak illet) istinaden, mezkûreynden birinin (fer'î meselenin) hükmünün mislini (benzerliğini) açığa çıkarmak" olarak değerlendirmiştir.

Cürcânî'nin usulcülere göre yaptığı kıyas tanımının Matürîdî'den nakledilen ve sonraki Hanefî âlimlerinin bildiği ve kullandığı bir tanım olduğu bu araştırmamızla ortaya çıkmaktadır.

Cürcânî'nin kıyasta aslın vasfının intikalini zorunlu görmediği anlaşılmış, bu görüşü ile genel olarak Hanefî usulcülerin illetin hükmü için; "nassın hükmünün, hakkında nas bulunmayan fer'a geçirilmesi (ta'diye)" şeklindeki görüşlerinden farklı düşündüğü ortaya çıkmıştır.

Cürcânî usulcülerin kıyasının yanında mantıkçılara göre kıyası reddetmeksizin izah etmesi onun bir yöntem olarak fikhî kıyas ile beraber mantiki kıyası da kabul ettiğini göstermiştir.

et-Ta'rifât'ta Cürcânî'ye göre her hafi kıyasın aynı zamanda istihsân olduğu, ancak her istihsânın hafi kıyas olmadığı ortaya çıkmıştır.

et-Ta'rifât'ta Cürcânî'ye göre örfü adetten ayıran en belirgin husus, örfün âdetten daha çabuk anlaşılmasıdır.

Cürcânî'nin istishâb konusunda, bir şeyi değiştiren veya değiştirici bir durum ortaya çıkmadıkça o şeyi olduğu üzere bırakmak, bulunduğu o durum ile değerlendirmek gerektiği görüşünde olduğu ortaya çıkmıştır.

et-Ta'rifât'ta Cürcânî fikh delillerini açıklarken, tümünde değil de bazılarında önce lügat sonra da ıstılah anlamlarını sistematik olarak vermiştir. Bu anlamda Kur'ân delilini lügat manasını vermeden, mahiyeti ve özelliklerini vurgulayarak, sünnet'i farklı lügat anlamlarına ve şer'î tanımına yer verip çeşitleri ve hükümlerini izah ederek, icmâ ve istihsân delillerini lügat ve fikhî ıstılahtaki tanımlarını sistematik bir şekilde vererek ele almıştır. Yine kıyas delilini lügat anlamını vermeden, mantık ve usûl ehline göre iki ayrı tanımına yer vererek ele almış, hafi kıyasın istihsân ile farkına temas etmiş, lügat anlamlarına yer vermeden örf delili ile birlikte âdeti de izah etmiştir. Cürcânî istishâb delilini açıklarken de lügat anlamına yer vermemiş, ıstılah olup olmadığını da ifade etmeden, doğrudan izah etmiştir.

Kıyas'ta aslın vasfının intikali (ta'diye) konusu ve istishâbî bir delil olarak ele alması hususu istisna edildiğinde *et-Ta'rifât*'ta, Cürcânî'nin fikhî delillere dair değerlendirmelerini, daha çok, Hanefî fikhî bakış açısıyla yapmış olduğu görülmüştür.

Kaynakça | References

- Apaydın, H. Yunus. "Kıyas". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 25. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Arıcı, Mehmet. *Seyyid Şerif El-Cürcânî'nin Nübüvvet Anlayışı*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Doktora Tezi, 2022.
- Aslan, Mehmet Selim. "İslam Hukuku Metodolojisinde Mantikî Kıyasın Delil Değeri". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 35 (2020), 79-102.
- Aydın, İbrahim Hakkı. "Molla Fenâri". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/245-247. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Aytekin, Arif. "Bâbertî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/377-378. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Azamatov, Rüstem. "İslam Hukuk Metodolojisinde Mürekkebe İcmâ Kavramının Mâhiyeti". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 29 (2017), 33-50.
- Bâbertî, Ekmeleddin (ö. 786/1384) el-. *el-İnâye*. 1-10 Cilt. Mısır: Mektebetu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1. Basım, 1389.
- Bardakoğlu, Ali. "İstishâb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23/376-381. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Fıkıh İlmi & İslam Hukuku Terimleri Sözlüğü*. ed. Kemal Yıldız. thk. Abdullah Kahraman. İstanbul: Nizamiye Akademi, 2016.
- Buhârî, Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed (ö. 730/1330) el-. *Keşfü'l-esrâr fi şerhi Usûli'l-Pezdevî*. 4 Cilt. İstanbul: Şeriketu Sahafeti'l-Osmaniyye, 1. Basım, ts.
- Cürcânî, Ali İbn Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf. *Kitâbü't-Ta'rifât*. Beyrut: Mektebetu Lübnan, 1985.
- Cürcânî, Ali İbn Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf. (*Kitabü't-Tarifât*) *Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü*. çev. Arif Erkan. İstanbul: Bahar Yayınları, 1. Basım, 1997.
- Cürcânî, Ali İbn Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf. *Mu'cemu't-Ta'rifât*. thk. Muhammed Sıddık Mişavi. Kahire: Daru'l-Fadile, ts.
- Cürcânî, Ali İbn Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf. *Şerhu'l-Mevâkıf*. çev. Ömer Türker. 1-3 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2. Basım, 2021.
- Cürcânî, Ali İbn Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf. *Ta'rifât Tasavvuf İstilahları*. çev. Abdülaziz Mecdî Tolun- Abdulrahman Acer. İstanbul: Litera, 2. Basım, 2021.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf. *et-Tâ'rifât*. Süleymaniye Kütüphanesi, 03202, Kıyas Maddesi.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf. *et-Tâ'rifât*. Süleymaniye Kütüphanesi, 03198, 167.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf. *Seyyid Şerif Cürcânî'nin Telvîh Hâşiyesi*. thk. Emine Nurefşan Dinç. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları (İFAV), 1. Basım, 2016.
- Dağ, Zuhâl. "Alâeddîn Semerkandî'nin Kıyas Anlayışı". *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 13/1 (2021), 447-467.
- Deliçay, Tahsin. "Mehmet Şah Fenâri". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28/529-530. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

- Dönmez, İbrahim Kâfi. "İllet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/117-120. İstanbul, 2000.
- Duran, Recep. "Seyyid Şerif Cürçânî'nin 'Var Olanların Dereceleri' Risalesi". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 35/2 (1991), 61-68.
- Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri*. İstanbul: Emin Yayınları, 3. Basım, 2010.
- Eşit, Davut. "İlk Fıkıh Usûlü Sözlüğü: el-Hudûd Fi'l-Usûl". *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 5/2 (2019), 359-382.
- Görgün, Tahsin. "Kur'ân (Mahiyeti Bölümü)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/388. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Güldemir, Halit. *Ebu'l-Muîn En-Neseî ve Seyyid Şerif Cürçânî'ye Göre Hüsn Ve Kubh Meselesi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Gümüş, Sadreddin. "Cürçânî, Seyyid Şerîf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/134-136. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Gümüş, Sadreddin. "Cürçani ve Haşiye Ale'l-Keşşafı -Keşşâf Tefsiri Üzerine Haşiyesi-". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5-6 (1988 1987), 177-190.
- Gümüş, Sadreddin. "et-Ta'rîfât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/29-30. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Gümüş, Sadreddin. *Seyyid Şerîf Cürçânî*. İstanbul: Fatih Yayınevi Matbaası, 1984.
- Hazimî, Muhammed b. Mûsâ b. Osmân b. Hâzım (ö.584 h). *Me'ttefeka lafzûhû ve'ftereka müsemmâhü min esmâ'l-emâkin*. thk. Hamed b. Muhammed el-Casir. Daru'l-Yemâme, 1415.
- Heyet. "Ehlül'-hal ve'l-'akd". *el-Mevsû'atü'l-fıkhiyye*. C. 7. Kuveyt: Küveyt Vakıflar ve Din İşleri Bakanlığı, 1406 1986.
- İbnü'l-Hâcib, Ebû Amr Osman. *Şerhu Muhtasari'l-Müntehâ el-Usûli*. thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmâil. 1-3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, 1424.
- İslâm Ansiklopedisi, MEB. (Yazar İsmi Yok). "Cürçânî (Ali b. Muhammed Al-Sayyid Al-Şarîf (1340-1413)". *İslâm Ansiklopedisi (İslâm Alemi Tarih Coğrafya Etnografya ve Büyografya Lügati)*. C. 3. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1945.
- İsmail Paşa, Bağdatlı. *Hediyetü'l-Ârifin Esmâu'l-Müellifin ve Âsârü'l-Musannifin*. 2 Cilt. Beyrut, 1951.
- Karadağ, Bekir. "Memlûkler Dönemi Hanefî Fıkıh Düşüncesinin İlk Dönem Osmanlı Fıkıh Çalışmalarına Etkisi". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 23/2 (2019), 813-829.
- Karlığa, H. Bekir. "Muhammed b. Mübârekşah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/556-557. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Kaya, Eyyüp Said. "Zahirü'r-Rivâye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 44. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Kılıç, Hulusi. "İbnü'l-Hâcib". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/55-58. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Kirmânî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî (ö.786/1384). *el-Kevâkibü'd-derârî fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Beyrut: Daru ihya'it-Turasi'l-Arabi, 1. Basım, 1356.
- Koca, Ferhat. "el-Muhtasar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/64-66. Ankara: TDV

- Yayınları, 2020.
- Koca, Ferhat. "Sünnet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 38. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Koca, Mustafa Kemal. *Seyyid Şerif Cürcânî'nin Muhtasar Hadis Usûlü ve Leknevî'nin Zaferu'l-Emânî İsimli Şerhindeki Metodu*. Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.
- Leknevi, Ebul Hasenat Muhammed b. Abdülhay b. Muhammed. *el-Fevâ'idü'l-behiyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*. thk. Muhammed Bedreddin Ebû Firâs Na'sânî. Mısır: Matbaa Daru's-Sa'âde, 1. Basım, 1324. ve aynı eserin Kahire: Daru'l-Kutubi'l-İslâmî basımı (ts)
- Mâverdü, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed. *el-Ahkâmu's-sultaniyye*. thk. Ahmed Mübarek el-Bağdâdî. Kuveyt: Mektebe Daru İbn Kuteybe, 1. Basım, 1899.
- Medkûr, M. Sellâm. *İslam Hukuku Başlangıcı*. çev. Ruhi Özcan. İstanbul: Nun Yayıncılık, 1995.
- Molla Fenârî, Şemseddin Muhammed b. Hamza (834 h). *Fusûlü'l-bedâyi' fi usûli's-Şerâi'*. thk. Muhammed Hüseyin Muhammed Hasan İsmâil. 2 Cilt. Beyrut: Daru'l-kutubi'l-ilmîyye, 1. Basım, 2006.
- Muhammed b. el-Hüseyin b. Muhammed b. Halef b. el-Ferra, Ebû Yâla. *el-Ahkâmu's-sultâniyye*. Mektebu'l-i'lami'l-İslâmî, 2. Basım, 1406.
- Orazov, Orazsahet. "Hanefi Fıkıh Edebiyatının Tasnifi: Kınalızâde Ali Çelebi'nin Risâle Fî Beyânî'l-İstîlâhâtî'l-Mütedâvilât Fî Kütübî'l-Fıkh Adlı Risalesinin Tahlili, Tahkiki ve Çevirisi". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 37 (2021), 365-396.
- Osman, Fikret. "Seyyid Şerîf Cürcânî'nin 'Kitâbü't-Tarifât' Adlı Sözlüğünde Yer Alan Tasavvurât (Kavramlar Mantığı) İle İlgili Maddeler Üzerine". *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8/16 (Güz 2018).
- Özbakır, Mebrure Hanife. "Hatîbzâde'nin el-Mevâkıf'ta Tercih Edilen Bilgi Tanımına Yönelik Eleştirileri". *Kilitbahir* 18 (Mart 2021), 81-100.
- Özen, Şükrü. "Teffâzânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/299-308. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Pekcan, Ali. "Usûlü's-Şâşi (İlk Klasik Hanefi Usûl Eseri (!) Olarak Bilinen 'Usûlü's-Şâşi' Adlı Eserin Müellifi ve Muhtevası Üzerine Bir Değerlendirme". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 2 (2003), 267-272.
- Râzî, Fahreddin. *Hadâiku'l-envâr fi hakâiki'l-esrâr*. El Yazması. Kütüphane Meclis Şurâyı Milli (Millet Meclisi Kütüphanesi), 318. Erişim 19 Eylül 2022. <https://ia801000.us.archive.org/1/items/ktp2019-01-12331/ktp2019-01-12331.pdf>
- Semerkandî, Ebû Bekr Alâüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed (ö. 539/1144). *Mizânü'l-usûl fi netâ'ici'l-ukûl*. thk. Muhammed Zeki Abdulber. Katar: Metabi' ed-Devha el-Hadise., 1. Basım, 1404.
- Solmaz, Yahya. "Hilâfet Yönetim Sisteminde Halifenin Göreve Gelmesinde Seçimin Yeri - Ehlül-Hall ve'l-Akd Modeli-". *Usul İslam Araştırmaları* 37/37 (ts.), 145-169.
- Süruri, Ahmed. "İslâm Düşüncesinde Süreklilik ve Değişim: Seyyid Şerif Cürcânî Örneği".

- İslâm Araştırmaları Dergisi* 33 (2015), 107-164.
- Şâban, Zakiyüddin. *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-Fıkh)*. çev. İbrahim Kâfi Dönmez. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 27. Basım, 2017.
- Şeybânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Hasan. *el-Asl. thk.* Mehmet Boynukalın. 1-12 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1. Basım, 2012.
- Taşköprüzâde, Ahmed Efendi (ö.968/1561). *eş-Şekâ'iku'n-nu'mâniyye fî 'ulemâ'i'd-Devleti'l-'Osmâniyye*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabi, 1395.
- Teftazânî, Sa'duddîn (ö. 792 h). *et-Telviḥ ale't-Tavdiḥ li metni'l-Tenkîḥ fî usûli'l-fıkh*. 2 Cilt. Mısır: Matbaatu Ali Sabih, 1957.
- Türker, Ömer. *Seyyid Şerîf Cürçânî'nin Tevil Anlayışı: Yorumun Metafizik, Mantiki Ve Dilbilimsel Temelleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- Üçtaş, Zübeyir. *Seyyid Şerîf Cürçânî'de Bilgi Teorisi*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Yavuz, Salih Sabri. "Ehl-i Hak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/512-512. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Fahredden er-Râzî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/85-95. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "İbn Fûrek". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/495-498. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Kur'an Yolu Meâli (Tam Sayfa Meâlli)*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1. Basım, 2018.
- المفهوم والمشروعية والمرسلة: المصالح الأفاقة. مؤسسة محمد السادس للعلماء الأفارقة. Erişim 20 Haziran 2024, <https://www.fm60a.org/المصالح-المرسلة/>